

DE EFFECTEN VAN HET GEBRUIK VAN HET F-LINQ FOTOLIJTJE OP DE VERBONDENHEID TUSSEN OUDEREN EN HUN (KLEIN)KINDEREN

Kimberly Snoyl
s1238515

ELECTROTECHNIEK WISKUNDE EN INFORMATICA
HUMAN MEDIA INTERACTION

EXAMENCOMMISSIE
Rieks op den Akker
Mariët Theune
Lilian Kuiper

Abstract

Dit onderzoek gaat over het verbinden van generaties door middel van het Familie-LinQ fotolijstje in de context van sociale verbondenheid en het tegengaan van eenzaamheid bij ouderen. Met behulp van Het Bartholomeus Gasthuis te Utrecht hebben 13 ouderen in Utrecht een fotolijstje gekregen, waarvan 3 in het Gasthuis en 10 buiten het Gasthuis. Het doel van dit onderzoek was om te weten te komen in welke opzichten de sociale verbondenheid tussen (semi-)zelfstandig wonende ouderen en hun familie verbetert. Het fotolijstje is een Android tablet vermomd als een ouderwets fotolijstje. De Familie-LinQ applicatie draait erop: een carroussel van de door de familie verzonden foto's en berichten. Wanneer er een foto binnenkomt is het geluid van een fluitend vogeltje te horen. De oudere moet dan op de binnengekomen foto tikken om hem groot te weergeven. Op het fotolijstje is te zien wie de foto gestuurd heeft en een kort bijschrift van maximaal 50 tekens. Ook is het mogelijk om een reactie te geven op de foto door op een plaatje van een lachebekje te tikken. De zender krijgt dan het bericht dat de oudere de foto leuk vindt. 12 ouderen hebben het fotolijstje gedurende 7 weken in huis gehad en 1 oudere anderhalf jaar. Het onderzoek ging om de effecten op de verbondenheid tussen ouderen en hun familie. Om de effecten te meten zijn er individuele, semi-gestructureerde interviews gehouden met elk van de ouderen op drie verschillende momenten: voordat de ouderen het fotolijstje kregen, op de helft van de pilot periode en aan het einde van daarvan (na ± 7 weken). Ook zijn er kennismakingsgesprekken gehouden met de familieleden voordat de ouderen het fotolijstje kregen en is er een enquête ingevuld door meerdere familieleden aan het einde van het onderzoek. Uit het onderzoek bleek dat de communicatie via het fotolijstje verschillende effecten had op de deelnemers: twee deelnemers hadden meer contact met hun familie door het fotolijstje, een deelnemer was meer op de hoogte van de activiteiten van haar familie, waardoor zij mer nabijheidsgevoelens naar haar familie toe had. Bij een aantal deelnemers waren de effecten niet duidelijk waarneembaar in de korte periode van dit onderzoek. Een negatief effect dat is geobserveerd bij één oudere is dat de oudere veel verwachtingen heeft en de kinderen die niet waar (kunnen) maken. De oudere is daardoor teleurgesteld en voelt zich misschien wel in de steek gelaten.

ALLEEN ZIJN

Alleen zijn betekent niet eenzaam
Alleen zijn geldt niet als een straf
Alleen zijn met mooie gedachten
Gedachten neemt niemand je af

Alleen zijn met de dierbare doden
Alleen, met de herinnering
Aan lijden dat lang reeds voorbij is,
Aan alles dat kwam en dat ging

Alleen, heel alleen op je kamer
De dingen gewend om je heen
Een rein en rustig geweten
Dan ben je gelukkig alleen

Wie zo het alleen zijn kan dragen
Wie zich zo verzoent met zijn lot
Die spreekt niet van eenzame dagen
Die leeft in vertrouwen op God

JAN DE KORTE

Dankwoord

Ten eerste wil ik graag mijn begeleiders bedanken: Lilian Kuiper, met wie ik samen de interviews heb afgenomen en die me veel goede adviezen heeft gegeven. Ik heb veel van haar geleerd en het was ook heel gezellig samen. Dank aan Rieks op den Akker en Randy Klaassen van de Universiteit van Twente. Ook zij hebben mij met enthousiasme begeleid en het werk van Betsy zo goed opgepakt. Ook was Mariët Theune op korte termijn nog beschikbaar om de afstudeercommissie te versterken. Dank daarvoor!

Daarnaast wil ik Betsy van Dijk bedanken. Zonder haar had ik nooit de mogelijkheid gehad om dit onderzoek te doen. Helaas kon zij mij niet meer begeleiden door problemen met haar gezondheid. Ik hoop dat je weer zo goed mogelijk kunt herstellen, Betsy! Bedankt voor je begeleiding de afgelopen jaren en de leuke projecten waar ik aan deel mocht nemen.

Ook dank aan de 13 senioren en hun familie die mee hebben gedaan aan dit onderzoek! En aan het Bartholomeus Gasthuis en USmedia die mij met open armen hebben ontvangen en mij een werkplek hebben aangeboden. Met name Lia Vergouw, manager Welzijn.

Het gedicht aan het begin van deze thesis, genaamd “Alleen Zijn”, heb ik gekozen omdat het een gedicht is dat ik heel goed ken en goed paste bij het onderwerp dat behandeld wordt. Het is een gedicht dat vroeger in de slaapkamer van mijn oma hing. Als kind heb ik het gedicht meerdere malen samen met mijn zus opgelezen, wanneer we ons verveelden. Ik ken hem daardoor uit mijn hoofd. Toen ik het begrip eenzaamheid in deze thesis moest uitleggen, kwam dit gedicht ineens weer uit mijn herinnering naar boven. Ik moest tijdens dit onderzoek vaak aan mijn overleden oma denken, omdat ik bij zoveel oma's op bezoek kwam. Het leek mij daarom wel passend om, door gebruik van dit gedicht, mijn eigen oma bij deze afstudeerscriptie te betrekken.

Inhoudsopgave

Abstract	1
Gedicht	2
Dankwoord	3
I Inleiding	6
1 Inleiding	7
II Vooronderzoek	10
2 Nieuwe media en eenzaamheid onder ouderen	11
3 Sociale Verbondenheid en Eenzaamheid	15
4 Voorgaand onderzoek	19
4.1 Onderzoek Biemans en van Dijk (2009)	19
4.2 Onderzoek Alakärppä et al. (2014): Comcare	21
4.3 Takahashi	21
4.4 Seniorweb: Project Esc@pe	22
4.5 ABC-Questionnaire	24
4.6 Scottie	24
4.7 Conclusies Voorgaand Onderzoek	25
III Onderzoek	26
5 Project Familie-LinQ en huidig onderzoek	27
6 Evaluatie	30
6.1 Inleiding	30
6.2 Opzet	32
6.3 Methode	32
6.4 Procedure	36
7 Resultaten	40
7.1 Lichamelijke en Geestelijke gesteldheid	40
7.2 Kwalitatieve Content Analyse	41
7.3 Thematische analyse	48
7.4 Verbondenheid door middel van plaatjes	64
7.5 Antwoorden op de foto's/berichten	65
7.6 Effecten van het fotolijstje op langere termijn	66
8 Conclusie, discussie& reflectie en aanbevelingen	67

8.1	Conclusie	68
8.2	Discussie	69
8.3	Aanbevelingen voor verbetering van het product	71
8.4	Reflectie	71
Bijlagen		77
1	Summary	77
1.1	The effects of using the Family-LinQ photo frame on the social connectedness between seniors and their (grand)children	77
2	Interviewprotocol Kennismakingsgesprek	80
3	Interviewprotocol Nul-meting oudere	82
4	Interviewprotocol Eind-meting oudere	85
5	Enquête Familie	88
6	Eenzaamheidsvragen	90
7	ABC Questionnaire	91
8	Plaatjes voor Verbondenheid	94
9	Consent Form	96

Deel I

Inleiding

1 Inleiding

Tegenwoordig loopt jong en oud met een mobieltje op zak en kan er van alles en overal een foto gemaakt en meteen gedeeld worden. Belangrijk hierbij is dat het gemakkelijk en snel is. Je kunt je ervaringen, gedachten en visuele indrukken delen, overal en altijd. Het delen van momenten is een belangrijk onderdeel van het leven in deze tijd en helpt om je verbonden te voelen met anderen.

Het onderhouden van sociale relaties gebeurt door jongere generaties momenteel grotendeels via sociale media, zoals Facebook en Twitter. Momenten met elkaar delen via sociale media is een onderdeel geworden van onze cultuur. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS (2013a)) gebruikt $\pm 98\%$ van de mensen tussen de 12 en de 65 jaar het Internet, waardoor deze toepassingen voor hen beschikbaar zijn. Tussen de 65 en de 75 jaar gebruikt 75% het internet, maar bij 75 plussers is dit slechts 35%. Ouderen zijn juist erg kwetsbaar vanwege leeftijdsgebonden veranderingen zoals pensioen, ziekte van zichzelf of een partner en verlies van naasten. Ze lopen sneller de kans om eenzaam te worden en hebben als gevolg daarvan een grotere kans op depressies, een verminderd zelfrespect en lichamelijke aandoeningen. Diverse onderzoeken tonen aan dat een goede sociale verbondenheid leidt tot een verbeterd fysiek en mentaal welzijn. Sociaal verbonden zijn is dus juist voor deze groep erg belangrijk.

In 2009 heeft de Universiteit van Twente in samenwerking met Philips Research en Novay een onderzoek gedaan naar het verbeteren van de verbondenheid van senioren met hun familie door middel van foto's. De senioren woonden in een groepswooning in een verzorgingshuis. Ook werd in het onderzoek de verbondenheid van dwarslaesierevalidatie patiënten onderzocht. Wat deze twee groepen met elkaar gemeen hebben, is dat ze beiden voor korte of langere tijd van hun familie vandaan zijn, waardoor ze het dagelijks contact met hun familie en de dagelijkse activiteiten mislopen. 4 dwarslaesierevalidatie patiënten en 8 ouderen kregen een digitaal fotolijstje aangeboden waarop hun familie foto's kon versturen via MMS of via de daarvoor bestemde website. Voor beide groepen bleek dat de communicatie via het fotolijstje zorgt voor een sterkere band tussen de familie en de ontvanger. Bij een analyse van de soort foto's die gestuurd werden bleek dat voor de revaliderenden het belangrijk was om de alledaagse gebeurtenissen mee te krijgen, dat was wat ze het meeste misten. De ouderen, daarentegen, kregen vooral foto's van speciale gelegenheden, waar ze vaak zelf ook bij waren geweest. Voor hen dienden de foto's vooral als "*Food for talk*": de ouderen hadden een onderwerp om over te praten met elkaar en met de verzorgers in het huis.

Het onderzoek liep eigenlijk op zijn tijd vooruit, omdat de technische infrastructuur het delen van momenten via mobiele apparaten nog niet zo gemakkelijk toeliet. MMS was duur en was nog niet echt ingeburgerd. Pas later, door de komst van de smartphone werd het delen van momenten steeds gebruikelijker. In het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) werden dus vooral foto's gedeeld van speciale gebeurtenissen die in het verleden hadden plaatsgevonden en minder van alledaagse gebeurtenissen. De MMS functie werd door de familie van de ouderen nauwelijks gebruikt, terwijl er juist overwegend foto's via MMS werden gestuurd door de familie van de revaliderenden. Volgens Biemans en van Dijk (2009) komt dat omdat het in die tijd nog niet zo gebruikelijk was om foto's te versturen met mobiele telefoons, vooral niet door mensen van middelbare leeftijd. De kinderen van de ouderen in het verzorgingshuis waren van middelbare leeftijd, terwijl de familieleden van de revalida-

tie patiënten een stuk jonger waren.

Tegenwoordig zijn “*Smartphones*” alomverteenwoordigd. De kwaliteit van de camera’s wordt steeds beter en ook zijn ze voorzien van een snelle Internetverbinding, waardoor alles altijd en overal met elkaar gedeeld kan worden. Het bovengenoemde onderzoek verdient dus een nieuw perspectief in deze tijd, waarin het delen van momenten via social media als Facebook, WhatsApp en Instagram onderdeel is geworden van onze cultuur.

F-LinQ is een projectgroep die ontstaan is tijdens het Startup Weekend Groningen met het thema “Healthy Aging” in november 2011¹. Lilian Kuiper (Industrieel Ontwerper/Onderzoekster), Peter van Veggel (Projectleider met een Marketing en Sales achtergrond) en Jop van Raaij (Software Ontwikkelaar) hebben het idee voor een digitaal fotolijstje voor senioren uitgewerkt. Zij wonnen tijdens het Startup Weekend de 3e prijs en zijn daarna verder gegaan om het idee te realiseren.

Figuur 1: Voorbeeld van het Familie-LinQ fotolijstje (Uit *Projectplan van Familie-LinQ (Vertrouwelijk document, Kuiper et al. (2012))*)

Het digitale fotolijstje heeft een bijbehorende mobiele Internetverbinding en is gericht op zelfstandig wonende senioren die geen gebruik maken van nieuwe media. De senioren kunnen op het fotolijstje foto’s en korte berichten ontvangen van hun familie. In 2012 is Familie-LinQ een samenwerkingsverband aangegaan met Het Bartholomeus Gasthuis te Utrecht. Het prototype fotolijstje is daarbij uitgetest door drie bewoners van het Gasthuis en hun familie. Zij kregen gedurende twee maanden een tablet (vermomd als fotolijstje) met speciale software en een draadloze internetverbinding aangeboden. Kinderen en kleinkinderen van deze ouderen werden uitgenodigd om, via een speciale website of door het sturen van een e-mail, foto’s en korte berichten naar het fotolijstje van de oudere te sturen. Ook uit de eerste verkenning van Familie-LinQ en het Bartholomeus Gasthuis is gebleken dat de ouderen en de familieleden de communicatie via het fotolijstje zien als een effectief middel om een rijker contact te onderhouden dan voorheen.

Eind 2013 is de Universiteit Twente benaderd door F-LinQ met het verzoek voor een afstudeeronderzoek op iets grotere schaal dan de hierboven beschreven eerste verkenning van het gebruik van het digitale fotolijstje. 13 ouderen en hun families namen deel aan het onderzoek dat beschreven wordt in deze thesis. Door middel van een nul-meting, een tussentijdse meting en een eindmeting (na ± 7 weken) werd onderzoek gedaan naar de effecten op het gevoel van verbondenheid van de ouderen met hun familie. Van elk van de families werd er met één familielid een kennismakingsgesprek gehouden

¹Startup Weekenden zijn weekenden waarin de deelnemers in 54 uur van idee naar bedrijfsstart (startup) toe werken. De deelnemers worden verdeeld in multidisciplinaire teams, bestaande uit designers, marketeers, ondernemers, webbouwers en ICT-ers. *Startup Weekend* is een Amerikaanse non-profit organisatie die binnen drie jaar 295 *Startup Weekends* over de hele wereld heeft ondersteund.

voordat de oudere het fotolijstje kreeg. Aan het einde van de 7 weken werd er een enquête naar alle deelnemende familieleden gestuurd.

De bedoeling van dit onderzoek was om op grotere schaal te onderzoeken of de verbondenheid tussen ouderen en hun familie inderdaad verbetert door het digitale fotolijstje. Omdat het fotolijstje ook negatieve effecten zou kunnen hebben (bijvoorbeeld, de familie komt minder vaak langs omdat ze het sturen van de foto's zien als een vervanging van de contactmomenten), heb ik de onderzoeksvraag wat breder aangepakt en zal onderzoeken hoe de verbondenheid tussen de senioren en hun familie *verandert* door interventie van het fotolijstje. De onderzoeksvraag luidt als volgt:

“Wat zijn de effecten van het gebruik van het Familie-LinQ fotolijstje op het gevoel van verbondenheid tussen senioren en hun familie, en hoe kan het product zodanig aangepast worden dat de effecten positief zijn?”

Voor het beantwoorden van deze vraag is er eerst literatuurstudie gedaan naar:

- Eenzaamheid onder ouderen en het hedendaagse gebruik van sociale media (zie hoofdstuk 2).
- Sociale verbondenheid en het verband met eenzaamheid (zie hoofdstuk 3).
- Voorgaande onderzoeken naar het verbeteren van de sociale verbondenheid van ouderen door middel van ICT. Deze onderzoeken geven methoden en meetinstrumenten voor kwalitatief onderzoek (hoofdstuk 4).
- De doelstellingen Familie-LinQ en Het Bartholomeus Gasthuis. Het bestuderen van de resultaten van de introductie van het Familie-LinQ fotolijstje aan 3 bewoners van het Gasthuis, welke als opzet diende voor het huidige onderzoek (hoofdstuk 5). Uit deze eerste verkenning van de effecten van het fotolijstje, tezamen met het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) zijn de hypotheses opgesteld.

Het tweede deel van deze thesis bestaat uit een beschrijving van het experiment, methodes die hiervoor gebruikt kunnen worden en de methodes die daadwerkelijk gebruikt zijn (hoofdstuk 6). Vervolgens worden in hoofdstuk 7 de resultaten van het onderzoek beschreven. Tenslotte bevinden zich in hoofdstuk 8 de conclusies van dit onderzoek, zullen er aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek en het verbeteren van de applicatie (8.4) en wordt er in paragraaf 8.4 een kritische blik geworpen worden op de gebruikte methodes voor dit onderzoek (reflectie).

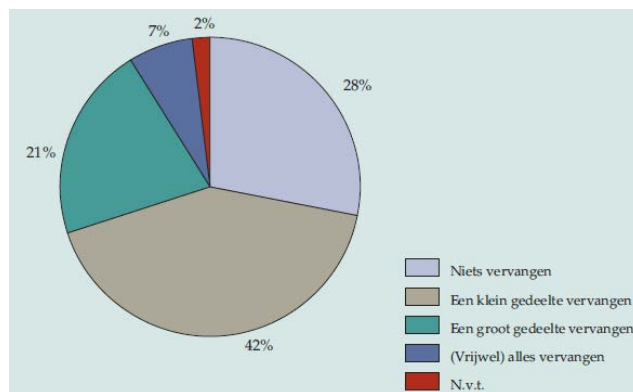
Deel II

Vooronderzoek

2 Nieuwe media en eenzaamheid onder ouderen

In dit hoofdstuk wordt de probleemstelling beschreven, namelijk: veranderende communicatie onder jongeren en het achterblijven van ouderen hierin. Ouderen lopen sneller de kans om eenzaam te worden, wat hun welzijn negatief beïnvloed. Ouderen die wel gebruik maken van nieuwe media, zoals het Internet, beleven daar voordeel aan. Helaas lijden veel ouderen aan “knoppenangst” waardoor het moeilijk is om hen te introduceren aan de nieuwe media. Er is behoefte aan laagdrempelige media, omdat sociale media gevoelens van eenzaamheid kunnen verminderen.

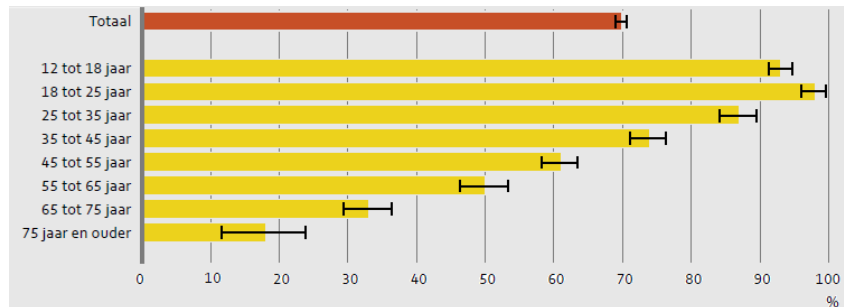
In de jaren 90 heeft er een zeer snelle ontwikkeling plaats gevonden op het gebied van informatie en communicatie technologie (ICT). Schnabel (1999) stelt dat de nieuwe media het mogelijk maken dat men op iedere plaats, op ieder uur en in iedere omstandigheid in één of andere vorm met anderen in verbinding kan staan. De Haan et al. (2007) definieert ICT als volgt: “Alle technologieën die worden gebruikt voor verzameling, opslag, bewerking en doorgifte van data, beeld en geluid in gedematerialiseerde vorm”. In het geval van nieuwe communicatieve media, spreken we vooral van sociale media zoals e-mailen, chatten, social media websites en applicaties zoals Facebook en Twitter en WhatsApp. Door middel van deze media communiceren mensen tegenwoordig veelal digitaal met elkaar waardoor er minder wordt gecommuniceerd met de ouderen die geen gebruik maken van deze middelen. Vooral door de opkomst van de “Smartphone” heeft de digitale communicatie een vogelvlucht genomen. Uit onderzoek van het CBS (a) (2013) blijkt dat mensen steeds minder bellen en sms'en. De sms-berichten maken plaats voor dataverkeer via internettoepassingen zoals WhatsApp, Facebook en Twitter. In CBS (b) (pagina 209), wordt beweerd dat het toenemende gebruik van de beschikbare moderne communicatiemiddelen ten koste gaat van de traditionele schriftelijke manieren waarop mensen met elkaar gewend waren te communiceren, voornamelijk het schrijven van brieven of kaarten (zie figuur 2, 2006). We kunnen uit deze gegevens concluderen dat er minder wordt gecommuniceerd met de ouderen die nieuwe media niet adopteren.

Figuur 2: Vervanging van schriftelijke post door internet of e-mailberichten (Uit CBS (b), 2006)

Uit cijfers van het CBS (2013b) blijkt ook dat ouderen beduidend minder vaak gebruik ma-

ken van sociale media dan jongeren (minder dan 20 % van de 75plussers, tegenover $\pm 98\%$ van de jongeren tussen de 18 en 25 jaar, zie figuur 3). Technologie verandert heel snel en ouderen hebben vaak meer moeite om deze ontwikkelingen bij te benen. Volgens De Haan et al. (2007) zijn redenen voor ouderen om de nieuwe media niet te gebruiken: gebrek aan kennis en “knoppenangst”, omdat zij de nieuwe technologie niet begrijpen en de opkomst ervan bedreigend op hen overkomt. Hierdoor ontstaat er een digitale kloof tussen jongeren en ouderen.

Figuur 3: Gebruik sociale media in Nederland naar leeftijd CBS (2013b)

In de rapportage “Surfende Senioren: Kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen” van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) wordt de groep “ouderen” gedefinieerd als personen van 55 jaar en ouder. In het huidige onderzoek houden we zelfs 65 jaar en ouder aan, omdat het vooral gaat om het deel van de ouderen dat al met pensioen is. Zoals De Haan et al. (2007) in het rapport van het SCP stellen, kan het hebben van een baan invloed hebben op de aanwezigheid van technologie in huis. Ook het verlies van sociale hulpbronnen hebben invloed op het gebruik van technologie: contacten vallen weg door het overlijden van familie en vrienden of door de eigen verminderde mobiliteit. Ouderen hebben vaak hulp nodig bij het begrijpen en leren gebruiken van technologie, maar zonder deze hulpbronnen beginnen ze er vaak niet aan.

Duimel (2003) geeft aan dat ouderen die wél gebruik maken van het Internet daar vele voordelen aan beleven: “Senioren noemen contact onderhouden met familieleden in het buitenland als een van de grote voordelen van Internet. Het gaat sneller dan brieven schrijven en in tegenstelling tot bij telefoneren doet het tijdsverschil er niet toe”. Vooral voor mensen die aan huis gebonden zijn, kan Internet veel betekenen. Ook De Haan (2008) noemt het gevoel van zelfstandigheid voor ouderen één van de grootste voordelen van het Internet. Een ander belangrijk voordeel van moderne technologie dat hij noemt, is de mogelijkheid om het sociale netwerk te onderhouden of uit te breiden. Net als Duimel (2003) noemt hij dat ook het e-mailen met kinderen en kleinkinderen belangrijk wordt gevonden, vooral als die op grote afstand wonen. “Bijna een derde van de oudere Internetgebruikers zegt minder eenzaam te zijn door Internet en bijna een kwart zegt door Internet daadwerkelijk meer sociale contacten te hebben”. Mensen die gebruik maken van sociale media onderhouden een rijker contact. Mensen die geen gebruik maken van sociale media lopen dit voordeel mis.

Volgens De Haan et al. (2007) ervaart één op de vier mensen boven de 65 jaar meer of mindere mate van eenzaamheid. Eenzaamheid is een probleem dat veel voorkomt bij ouderen

en wordt vaak in verband gebracht met de individualisering van de samenleving: “Mensen zouden zich steeds minder van elkaar aantrekken en zich niet meer voor het lot en het leed van anderen interesseren”, aldus Halsema (2008). Veldheer en Bijl (2011) discussiëren dat familiebanden meer op vriendschapsbanden zijn gaan lijken: ze zijn minder verplicht en meer gelijkwaardig. Dit ligt niet alleen aan de individualisering van de samenleving: “Er zijn er ook andere economische en maatschappelijke ontwikkelingen die aan deze veranderingen ten grondslag liggen, zoals de welvaartstijging, secularisering, emancipatie van vrouwen en uitbreiding van het aantal verzorgingsarrangementen van de overheid. Zo hoeven volwassen kinderen sinds de invoering van de Algemene Ouderdomswet (1957) en de Algemene Bijstandswet (1965) hun behoeftige ouders niet meer financieel te ondersteunen. Minder draagkrachtige ouders zijn daardoor niet langer afhankelijk van hun kinderen.”

Fokkema en Van Tilburg (2005) geven aan dat eenzaamheid onder ouderen invloed heeft op de gezondheid en het welzijn van ouderen. Mensen die eenzaam zijn blijken vaker last te hebben van een verminderd zelfrespect en een pessimistische kijk op de toekomst. Ze hebben vaker depressieve klachten, angststoornissen en lichamelijke aandoeningen, zoals hoofdpijn, maagpijn, ademhalingsproblemen en slaapproblemen, eventueel gekoppeld aan een gebrek aan eetlust, overmatige alcoholconsumptie en een bovengemiddeld gebruik van slaap- en kalmeringsmiddelen. Zoals in hoofdstuk 3 beschreven, hangt eenzaamheid nauw samen met sociale verbondenheid. Er zijn dan ook verschillende ICT diensten ontwikkeld om eenzaamheid onder ouderen tegen te gaan door het verbeteren van de sociale verbondenheid.

Naast “Smartphones” zijn tegenwoordig ook “tablets” alomverteenwoordigd. Deze compacte computers zijn uiterst simpel in gebruik: je hebt geen gebruiksaanwijzing nodig. Vooral de iPad van Apple is bekend om zijn gebruiksvriendelijke interface. Daarom wordt er geprobeerd om tablets in te zetten om ouderen op het internet te krijgen. Uit het onderzoek van GfK “GfK Trends in Digitale Media”² blijkt dat de groei van het aantal tabletgebruikers enerzijds vooral wordt veroorzaakt door de groep jongeren tussen de 13 en 17 jaar, waarvan 39% inmiddels een tablet bezit (versus 10% in juni 2012). Anderzijds zijn het de ouderen (65+) die meer tablets zijn gaan gebruiken en waarvan inmiddels een derde een tablet bezit (versus 15% juni 2012). Er zijn verschillende applicaties voor tablets die ouderen ondersteunen in de zorg. Een mooi voorbeeld daarvan is PAL4 (Personal Assistant for Life) van Focus Cura Zorginnovatie Dohmen (2014). PAL4 bestaat uit verschillende applicaties voor iPad voor het ondersteunen van zorg op afstand. Deze applicaties maken het bijvoorbeeld mogelijk om te kunnen beeldbellen met een verpleegkundige, maar ook met je familie. Ook zijn er andere apps als personen-alarmering, medicatiebegeleiding op afstand, de digitale zorgriem voor cliënten met geheugenstoornissen en een valdetector (zie <http://pal4redactie.nl/magazine/digizine-sensire-veilig-en-gezond-thuis/>, geraadpleegd op 21 januari 2014).

Er zijn ook iPad applicaties die specifiek gericht zijn op sociale verbondenheid, zoals Vita Zilveronline³ (2012, zie figuur 4). Met deze applicatie kunnen 75 plussers in een simpele omgeving online met elkaar en met anderen communiceren. De applicatie is ontwikkeld in

²GfK is één van de grootste onderzoeksbedrijven ter wereld waar dagelijks meer dan 13.000 experts op zoek gaan naar nieuwe inzichten over de manier waarop mensen leven, denken en kopen, in meer dan 100 landen. Het onderzoek “GfK Trends in Digitale Media” (juni 2013), is uitgevoerd door Intomart GfK in samenwerking met Cebuco, magazines.nl en PMA. De steekproef bestaat uit 1005 Nederlanders van 13 jaar of ouder die gebruik maken van internet en is representatief voor 12.800.000 internetters, aldus http://www.gfk.com/nl/news-and-events/press-room/documents/20-06-13_persbericht_trends_in_de_media.pdf.

³Vita Zilveronline: <http://www.usmedia.nl/work/vita-zilveronline>, geraadpleegd op 1 april 2014.

co-creatie met 15 Amstelveense ouderen.

Figuur 4: Scherm van de applicatie

Het startscherm van de iPad bestaat uit drie delen. Het eerste deel is het Groepsgesprek, een soort verzamelpunt waar de mensen tegelijk met elkaar kunnen communiceren. Het tweede deel bevat privé berichten en in het derde deel, Lief en leed genoemd, kunnen ze iets over zichzelf iets kwijt⁴ (zie figuur 4).

Dit waren twee voorbeelden uit initiatieven die er gaande zijn om eenzaamheid onder ouderen tegen te gaan. De effecten van deze twee initiatieven zijn niet wetenschappelijk onderzocht voor de doelgroep zelfstandig wonende ouderen. Bij PAL4 is door de Universiteit van Twente wel onderzoek gedaan naar zorg voor dementerenden, maar dat past niet in de doelgroep van dit onderzoek. In het hoofdstuk 4 zullen wetenschappelijke onderzoeken naar de verbetering van sociale verbondenheid behandeld worden, die wel van toepassing zijn op onze doelgroep. In het volgende hoofdstuk zal eerst het begrip behandeld worden waar het in dit onderzoek om draait: sociale verbondenheid.

⁴Van: Amstelveenweb: <http://www.amstelveenweb.com/fotodisp&fotodisp=2178>.

3 Sociale Verbondenheid en Eenzaamheid

De focus van dit onderzoek ligt op het samenbrengen van de generaties door het verbeteren van de sociale verbondenheid. Om dat te kunnen doen, moeten we eerst weten wat het begrip precies inhoudt. Hier volgen een aantal definities van sociale verbondenheid:

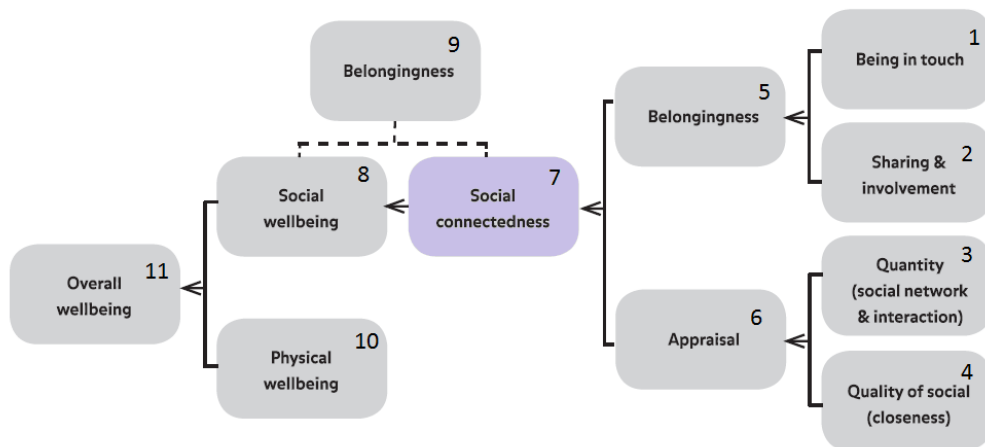
1. van Baren et al. (2003), p48: “*Connectedness is a **positive emotional experience** which is characterised by a feeling of staying in touch within ongoing social relationships.*”
2. Lee et al. (2008), p415: “*Social connectedness reflects a **self-evaluation** of the degree of closeness between the self and other people, the community, and society at large.*”
3. van Bel et al. (2009), p67: “*We define social connectedness as a **short-term experience** of belonging and relatedness, based on quantitative and qualitative social appraisals, and social awareness.*”

Elk van deze definities belicht een ander aspect van sociale verbondenheid. Sociale verbondenheid is:

1. Een positieve ervaring/gevoel.
2. Een subjectieve beoordeling en kan dus voor iedereen verschillend kan zijn, wat het moeilijk meetbaar maakt: de één is al snel tevreden met een paar goede contacten en een gering aantal contactmomenten, terwijl de andere met hetzelfde aantal goede contacten en contactmomenten zich eenzaam kan voelen.
3. Een gevoel van van korte duur, wat het ook moeilijk te meten maakt. Deze gevoelens beleef je namelijk op het moment dat je een intiem moment met iemand beleeft. Je deelt ervaringen, je deelt een mening, je hebt lol met elkaar en je begrijpt elkaar. Maar deze gevoelens beleven een piek op het moment van de gebeurtenis, maar nemen daarna weer langzaam af tot een gemiddelde. Je blijft dus niet maandenlang met deze gevoelens rond lopen van één ervaring die je hebt gehad. Hoe vaker deze ervaringen plaatsvinden, hoe hoger het gemiddelde gevoel van behoren (*belonging*) en verwantschap (*relatedness*) zal zijn.

Uit het schematisch overzicht (zie figuur 5) dat van Dijk et al. (2012) hebben gemaakt uit de onderzoeken van van Bel et al. (2009), blijkt dat sociale verbondenheid invloed heeft op het algeheel gevoel van welzijn. In dit onderzoek zullen de effecten op het algehele gevoel van welzijn niet gemeten worden, omdat er geen directe conclusies getrokken kunnen worden over de effecten op welzijn. In dit onderzoek is het wel van belang om te weten welke factoren invloed hebben op sociale verbondenheid, namelijk:

1. *Being in touch*, ofwel: in contact zijn/blijven met mensen die niet in de buurt zijn. IJsselsteijn et al. (2003) noemen als voorbeelden: verzekerd zijn van het welzijn van anderen, anderen laten delen in jouw ervaringen, iemand laten weten dat je aan hem/haar denkt en kansen creëren voor synchrone communicatie.
2. *Sharing & involvement*, ofwel: delen en betrokken zijn. van Bel et al. (2009) noemen als voorbeeld: het hebben van gedeelde inzichten, elkaars ervaringen en gevoelens kennen en het ervaren van gevoelens van nabijheid (op individueel niveau).

Figuur 5: Schematisch overzicht van sociale verbondenheid van van Dijk et al. (2012)

3. *Quantity of social network & interaction*, ofwel: Het aantal sociale contacten en contactmomenten.

4. *Quality of Social [contacts] (closeness)*, ofwel: de kwaliteit van de band met anderen.

De beoordeling (appraisal, nummer 6 in figuur 5) van de relaties gebeurt op niveau van kwantiteit van de contacten (grootte van het netwerk, nummer 3) en contactmomenten (hoe vaak je contact hebt) en kwaliteit van de sociale contacten (de sterkte van de band, nummer 4) en contactmomenten (bijvoorbeeld oppervlakkige of diepgaande gesprekken).

De definitie van sociale verbondenheid is ook gerelateerd aan de definitie van eenzaamheid. Eenzaamheid wordt door de Jong-Gierveld (1984) (p. 45) gedefinieerd als: “Een onplezierig en ontoelaatbaar ervaren discrepantie tussen de gerealiseerde en de gewenste relaties”. Dit kan betekenen dat het aantal contacten dat men heeft met andere mensen geringer is dan men wenst, maar het kan ook betekenen dat de kwaliteit van de gerealiseerde relaties achterblijft bij de wensen. Eenzaamheid is dus, net als sociale verbondenheid, een subjectieve beoordeling. Sociale verbondenheid is, zoals beschreven aan de hand van figuur 5, een breder begrip dan eenzaamheid. Sociale verbondenheid bestaat namelijk naast de kwantiteit en kwaliteit van de sociale relaties, ook uit het gevoel in contact te zijn en betrokken te zijn bij de ander. Wanneer de subjectieve beoordeling van de sociale contacten (appraisal) als positief wordt ervaren is iemand goed sociaal verbonden. Wanneer de beoordeling van de sociale contacten als negatief wordt ervaren, is diegene eenzaam.

Als het over eenzaamheid gaat, leggen Van Bel et al. (2009) de nadruk op het onderscheid tussen sociale verbondenheid op geheel niveau en op individueel niveau (p.55). Het gaat dus niet alleen om de beoordeling van de graad van de nabijheid (*closeness*) tussen jezelf en andere individuen (individueel niveau), maar ook op geheel niveau (bijvoorbeeld de gemeenschap waarin je je bevindt of de positie die je hebt binnen je familie of vriendenkring). Je bent dus niet meteen eenzaam als je beoordeling van de kwaliteit van de band met één individu niet is zoals gewenst. Wanneer je beoordeling van je verbondenheid op geheel

niveau negatief is, dan spreekt men over eenzaamheid.

Fokkema en Tilburg (2006) onderscheiden twee vormen van eenzaamheid: de eenzaamheid van sociale isolatie en die als gevolg van emotionele isolatie. Sociale eenzaamheid is gekoppeld aan een tekort aan sociale integratie: het ontbreken van contacten met mensen waarmee men bepaalde gemeenschappelijke kenmerken deelt, zoals vrienden of vriendinnen. Emotionele eenzaamheid treedt op als iemand een hechte, intieme band mist met één ander persoon, in de meeste gevallen een levenspartner. Dit biedt een verklaring voor het feit dat mensen met een partner gevoelens van eenzaamheid kunnen ervaren omdat zij een bredere kring van vrienden en kennissen missen en, omgekeerd, dat alleenstaanden met een uitgebreide vriendenkring zich eenzaam voelen vanwege het gemis van iemand die er speciaal voor hen is.

Verbondenheid en eenzaamheid zijn afhankelijk van een aantal factoren. Cornwell et al. (2008) (p.21) noemen vijf dimensies van de verbondenheid van het interpersoonlijke sociale netwerk (individueel niveau) en vier dimensies van integratie in de gemeenschap (algeheel niveau):

1. Grootte van het netwerk (*Network size*)
2. Hoe vaak er contact is met elk persoon in het netwerk (*Volume of contact with network alters*)
3. Nabijheid tot anderen (*Closeness to alters*)
4. Primaire personen in netwerk (echtgeno(o)t(e), partner of (stief-)kinderen) (*Primary group members in net*)
5. Dichtheid van het netwerk (hoeveel van de personen in het netwerk kennen elkaar?) (*Network density*)
6. Sociaal contact met de burens (*Neighborly socializing*)
7. Aanwezigheid bij religieuze diensten (*Religious services attendance*)
8. Vrijwilligerswerk (*Volunteer work*)
9. Groepsactiviteiten (*Organized group involvement*)

Uit het onderzoek van Cornwell et al. (2008) naar sociale isolatie bij ouderen tussen de 57 en 85 jaar, blijkt dat leeftijd een negatief effect heeft op de grootte van het netwerk, de nabijheid tot anderen en het aantal niet-primaire-groepsbanden (de banden buiten de partner en kinderen om). Aan de andere kant kan leeftijd een positieve invloed hebben op frequentie van socialiseren met burens, participatie in religie en vrijwilligerswerk. Leeftijd heeft een U-vorm relatie met hoeveelheid contact met mensen in het netwerk. Het is volgens Cornwell et al. (2008) dus niet helemaal correct dat ouderen per definitie sociaal geïsoleerd raken, met leeftijd worden het sociale netwerk wat minder groot, maar neemt de kwaliteit van bepaalde relaties juist toe.

Uit dit hoofdstuk kunnen we concluderen dat sociale verbondenheid en eenzaamheid nauw samenhangen met het welzijnsgevoel bij mensen. Een positieve beoordeling van het aantal

contacten en steun, en de kwaliteit van de relaties geven een positief gevoel en dat kan een positief effect hebben op het algehele gevoel van welzijn. Wanneer de persoonlijke sociale situatie negatief beoordeeld wordt, kan dit negatieve effecten hebben op het algehele gevoel van welzijn (met verschillende gezondheidsproblemen tot gevolg, hoofdstuk 2). Er zijn verscheidene media gericht op het ondersteunen van sociale relaties. Ouderen maken beduidend minder gebruik van deze media dan jongeren, omdat nieuwe media vaak bedreigend op hen overkomt en zij de ontwikkelingen maar moeilijk kunnen bijbenen. Uit onderzoek blijkt dat leeftijd een negatief effect heeft op de grootte van het netwerk, de sterkte van de band met mensen in het netwerk en niet-primaire-groepsbanden. Media gericht op ouderen zouden versterking moeten bieden op deze punten. Sociale verbondenheid is een subjectieve ervaring van korte duur, dit maakt het moeilijk meetbaar. In het volgende hoofdstuk zullen onderzoeken naar sociale verbondenheid behandeld worden, om inspiratie op te doen en te leren over de methoden om verbondenheid te meten.

4 Voorgaand onderzoek

In het vorige hoofdstuk is het belang van het verbeteren van de sociale verbondenheid onder ouderen aangehaald. Er werden een paar voorbeelden genoemd van media speciaal gericht op het ondersteunen van de verbondenheid bij ouderen, maar de effecten van de media waren niet wetenschappelijk onderzocht. In dit hoofdstuk zullen een aantal wetenschappelijke onderzoeken behandeld worden die elk hun bijdrage geleverd hebben aan het opstellen van het huidige onderzoek.

4.1 Onderzoek Biemans en van Dijk (2009)

In 2009 is door de Universiteit van Twente, in samenwerking met Philips Research en Novay (het voormalige Telematica Instituut), onderzoek gedaan naar het gebruik van een laagdrempelig medium ter verbetering van sociale verbondenheid. Het doel van het onderzoek was: het bieden van ICT aan mensen die ver bij hun familie en vrienden vandaan wonen, voor het ondersteunen, onderhouden en versterken van sociale verbondenheid. De focus lag niet op het ontwikkelen van nieuwe technologie, maar op het bestuderen van de effecten van beschikbare technologie, namelijk: de VodafoneTM520 digitale fotolijst. Met deze digitale SIM fotolijst, die in 2008 op de markt werd gebracht, kunnen er over de hele wereld foto's met mobiele telefoons (Multimedia Messaging Service, MMS) naar de fotolijst verzonden worden (zolang de fotolijst zich in Nederland bevindt, zie <http://www.techzine.nl/nieuws/14924/vodafone-lanceert-fotolijst-met-simkaart.html>). Er werd onderzocht wat de rol is van het delen van foto's ter versterking van de sociale verbondenheid tussen twee gebruikersgroepen en hun familie.

De twee gebruikersgroepen bestonden uit: 8 ouderen in een groepswoning van een verzorgingstehuis en 4 dwarslaesierevalidatie patiënten. In beide gevallen verbleef degene die het fotolijstje kreeg ver weg van huis en was het voor de familie moeilijk om regelmatig op bezoek te gaan. Een groot verschil was dat de revaliderenden terug naar huis hoopten te keren, terwijl de ouderen de rest van hun leven in het verzorgingstehuis zouden doorbrengen. Elk van de participanten kreeg gedurende 6 tot 7 weken een fotolijstje waarop zij foto's van hun familie konden ontvangen. Het versturen van de foto's kon via de mobiele telefoon, of via een speciale website.

De effecten van de interventie van de studie op de communicatie tussen de participanten en hun familie, werden onderzocht door middel van interviews met de participanten, kwantitatieve analyse van de gestuurde foto's en kwalitatieve content analyse van die foto's. Er werden op drie momenten interviews gehouden: voor de start van de test, tijdens de test en meteen na de test.

Uit de interviews bleek dat de revalidatie patiënten het verrassingseffect hoog waardeerden, terwijl de ouderen de foto's vooral gebruikten om aan anderen te laten zien en erover te praten ("Food for Talk", van Dijk et al. (2010)). In beide gebruikersgroepen waren niet alleen de inhoud van de foto's van belang, maar ook het idee dat er aan ze werd gedacht werd erg geapprecieerd. Er werd een positief effect geconstateerd op de sociale verbondenheid bij beiden groepen.

Methode en meetinstrumenten Interviews, kwantitatieve analyse van de gestuurde foto's en kwalitatieve content analyse van die foto's. Bij de ouderen was er bij het eerste en laatste interview een familielid aanwezig. De tussentijdse interviews werden gehouden met de oudere en een medewerker van de zorg. Redenen waarom de ouderen niet individueel werden geïnterviewd waren, onder andere, omdat sommige ouderen snel emotioneel werden en een aantal konden niet door middel van spraak communiceren. Bij de revalidatie patiënten werden individuele interviews gehouden met de patiënt en met een familielid.

De pre-test interviews waren gestructureerde interviews met het doel te weten te komen hoe en hoe vaak de deelnemer gemiddeld contact heeft en hoe verbonden deze zich voelt. De tussentijdse interviews waren informele gesprekken naar de eerste indrukken van het fotolijstje. De focus van de interviews na de test was op de ervaringen van de participanten met het fotolijstje, onder andere: eventuele problemen met het gebruik en de effecten van de interventie van de onderzoekers op het gevoel van verbondenheid.

	Social				Individual	
Affective	Mutual Experience. Images intended to enrich a shared, co-present experience (either in the moment or later as a memento).	103 (35%)	*Absent Friends or Family. Images intended for communication with absent friends or family (either in the moment or later).	63 (21%)	Personal Reflection. Images intended for personal reflection or reminiscing.	120 (41%)
Functional	Mutual Task. Images intended to share with people co-present in support of a task (either in the moment or after the event).	11 (4%)	*Remote Task. Images intended to support a task by sharing with remote family, friends or colleagues (either in the moment or later).	23 (8%)	Personal Task. Images intended to support some future task not involving sharing.	29 (10%)

Figuur 6: Een taxonomie van soort gemaakte foto's, met nummers en proporties per categorie Kindberg et al. (2005)

Voor de content analyse werden categoriën gebruikt die geïnspireerd waren op de taxonomy van Kindberg et al. (2005) (zie figuur 6) en de categoriën van Garau et al. (2006):

- Context: Location — Activity — Food — Time/Temperature
- Portrait: Self — Friends — Animals
- Visual interest: Scenery — Architecture — Poetic — Art shot
- Media: Logo — Advertisement — Book — TV/film — Website
- Humor: Amusing shot — In-joke — Running joke
- Event: Mundane — Special
- Travel: Information (e.g. boarding card) — Tourist shot

4.2 Onderzoek Alakärppä et al. (2014): Comcare

Alakärppä et al. (2014) hebben soortgelijk onderzoek gedaan naar sociale verbondenheid tussen ouderen en hun familie en vrienden door gebruik van Comcare: een applicatie op een Android tablet. Dit onderzoek is zowel ter ondersteuning van de zorg voor ouderen, als voor het tegengaan van eenzaamheid onder ouderen. Met Comcare is het mogelijk om korte berichten te sturen naar de deelnemende familie en/of vrienden.

Alakärppä et al. (2014) ontwikkelden Comcare zelf en hebben het daarna getest gedurende een periode van twee maanden. Comcare maakt het mogelijk dat ouderen zelf berichten kunnen schrijven naar hun 'cirkel' van mensen die meedoen aan het project. Ook wordt er informatie doorgestuurd die door sensoren bij de deur van de WC of bij de slaapkamer. Ook kunnen anderen uit de cirkel berichten sturen (en ontvangen).

Methode en meetinstrumenten Vijf senioren (drie vrouwen en twee mannen), vijf familieleden en drie vrienden deden mee aan het project. De gemiddelde leeftijd van de ouderen was 75.6 years. Het materiaal bevatte acht groepsgesprekken en vijftien individuele interviews. De vijf eerste groepsgesprekken werden voor de test-periode gehouden. De groepsgesprekken werden gehouden met één oudere, een familielid en een vriend. De drie groepsgesprekken die aan het einde van de test-periode gehouden werden, waren met de oudere, de familieleden en de vrienden. Het interviewmateriaal werd getranscribeerd en geanalyseerd door middel van thematische analyse.

Thematische Analyse is een manier voor het verwerken van kwalitatieve data. Brown en Stockman (2013) beschrijven dat bij thematische analyse gegevens worden gecodeerd in 6 stappen:

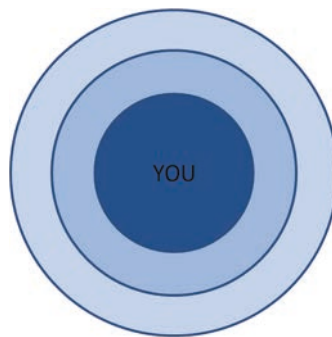
1. Maak jezelf bekend met de data door eerste ideeën op te schrijven.
2. Genereer initiele codes: basis segmenten/eigenschappen
3. Zoek naar thema's door de codes te sorteren in potentiële thema's
4. Verfijnen van de gekozen thema's
5. Definieren en benoemen van thema's
6. Produceer een rapport

4.3 Takahashi

Takahashi (2005) beweert dat mensen hun eigen interne web opstellen van nabijheidsrelaties. Deze relaties bestaan elk uit persoon-functie paren. De functie of rollen die personen uit je netwerk in je leven innemen (affectieve relaties), zeggen iets over de soort persoon die je bent. Mensen kunnen vriend-dominante, familie-dominante of kind-dominante netwerken hebben. Sommige mensen hebben weinig sociale contacten/hulpbronnen en geven ook aan dat ze niemand nodig hebben. Dit type mens deelt Takahashi (2005) in categorie '*Lone Wolf*'. Uit onderzoek met studenten en met ouderen is gebleken dat er geen verschil is in hoe goed mensen zich kunnen aanpassen in verschillende sociale situaties. Mensen die een vriend-dominant netwerk hebben en mensen die een familie-dominant netwerk hebben

kunnen zich in verschillende sociale situaties makkelijker aanpassen dan de ‘Lone Wolves’. Als iemand zich moeilijk kan aanpassen in sociale situaties kan dit effecten hebben op het algehele gevoel van welzijn.

Methode en meetinstrumenten Om de verschillende psychologische functies van elkaar te onderscheiden maakten Takahashi (2005) gebruik van een schema gebaseerd op de “the hierarchical mapping technique” van Antonucci (1986). Bij deze techniek is er sprake van 3 cirkels met een gemeenschappelijk middelpunt, waarmee het sociale netwerk van de respondent gerepresenteerd wordt (zie figuur 7). Elk van de cirkels representeert een ander niveau van hoe belangrijk de persoon is voor de respondent. Ook werden de respondenten gevraagd welke functie elk van de personen inneemt. McCarty et al. (2007) beschrijft de methode wat duidelijker: in het midden van de binnenste cirkel wordt het woord “YOU” geplaatst en de respondenten moesten de voornaam van de mensen met wie ze een sterke band hebben in de binnenste cirkel te plaatsen. Degenen die ze kennen, maar die minder dichtbij staan moesten ze in de buitenste cirkel plaatsen.

Figuur 7: Hierarchical Mapping Technique

4.4 Seniorweb: Project Esc@pe

In het rapport van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI, Fokkema en Tilburg (2006)) wordt een evaluatieonderzoek naar interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder ouderen beschreven. NIDI kreeg de opdracht om de effecten van 17 eenzaamheidsprojecten die zijn uitgevoerd tussen 2001 en 2005 te onderzoeken.

Voorwaarde voor de projecten was dat zij gestructureerde vragenlijsten, voorafgaand aan en na afloop van de interventie (voor- en nametingen) moesten afnemen, met daarin in ieder geval opgenomen door NIDI samengestelde vragen. In deze vragen was, onder andere, de eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld en Kamphuis (1985) opgenomen. Ter illustratie wordt er in deze paragraaf een toelichting gegeven op het Project Esc@pe.

Uit het project Esc@pe van SeniorWeb⁵ van Fokkema en van Tongeren (2005) waarbij 15 Eindhovense ouderen gedurende 3 jaar een PC met internetaansluiting thuis kregen, bleek

⁵SeniorWeb is een laagdrempelige non-profitorganisatie, opgericht in 1996, met als missie om iedereen die

dat het gebruik van internet leidt tot een verbetering van de sociale contacten. Ook leidde de verbetering van de sociale contacten tot een vermindering van eenzaamheidsgevoelens. Internet kan dus voor zorgen dat ouderen zich minder eenzaam voelen. Om te leren omgaan met de computer en het Internet hebben deze ouderen vijf lessen gehad. Uit het onderzoek bleek dat deze vijf lessen niet voor alle ouderen voldoende waren. Andere bevindingen uit het onderzoek waren:

- De nieuwe methodes om sociale verbondenheid te verbeteren (nieuwe media) zijn niet ter vervanging van de andere manieren van contact (zoals op bezoek gaan en bellen), maar dienen ze als extra contactmomenten, omdat het contact dat er wel is veel te weinig plaatsvindt.
- Omdat jongeren een druk leven hebben, is het vooral onder deze groep een behoefte om op een gemakkelijke en snelle manier contact te kunnen maken met hun (groot)ouders, zoals ze dat ook kunnen met hun andere contacten via de nieuwe media.

Meetinstrumenten Voor het meten van eenzaamheid gebruikten Fokkema en Tilburg (2006) de eenzaamheidschaal van de Jong Gierveld (1985). De schaal biedt de mogelijkheid twee aparte schalen te construeren, één voor sociale eenzaamheid (score: 0-5) en één voor emotionele eenzaamheid (score: 0-6). De vijf positief geformuleerde items geven uitdrukking aan gevoelens van sociale inbedding, het ergens bij horen. De zes negatief geformuleerde items zijn uitspraken over gevoelens van verlatenheid en het gemis van een gehechtheidsrelatie:

1. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
2. Ik mis een echt goede vriend of vriendin.
3. Ik ervaar een leegte om mij heen.
4. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.
5. Ik mis gezelligheid om mij heen.
6. Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.
7. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen
8. Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
9. Ik mis mensen om mij heen.
10. Vaak voel ik me in de steek gelaten.
11. Wanneer ik daar behoefte aan heb, kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.

niet met de computer is grootgebracht de vele mogelijkheden van internet te laten ervaren met als achterliggende doelstelling de maatschappelijke participatie van deze doelgroep te vergroten (zie www.seniorweb.nl).

4.5 ABC-Questionnaire

IJsselsteijn et al. (2009) hebben de Affective Benefits and Costs Questionnaire (ABC-Q) ontwikkeld omdat er nog geen manier was om te meten wat de effecten zijn van communicatie via “*media mediated communication*” vergeleken met rechtstreekse communicatie (*face-to-face*). De vragenlijst bestaat uit 60 vragen die moeten worden beantwoord op een 7-punts-schaal. Er zijn vragen voor zowel de zender als de ontvanger.

De vragenlijst bestaat uit negen hoofd-thema's: Privacy, verplichtingen, verwachtingen, inspanning, aan elkaar denken, in contact blijven, ervaringen delen, herkenning en groepsgevoel. De eerste 4 thema's vallen onder kosten van communicatie, de laatste 5 vallen onder baten.

Meetinstrumenten De ABC-Questionnaire werd gebruikt in een veld-onderzoek van het ASTRA project (Van Baren (2004)), waarbij er een prototype *awareness system* werd ontwikkeld om verdeelde families contact met elkaar te laten houden door momenten van hun leven te delen. Dit kon door middel van foto's, tekeningen en korte berichten. Twee families participeerden in dit onderzoek, die beiden over twee aparte huishoudens verdeeld waren. Er werd een *within-subjects* test uitgevoerd die elk een week duurde. In de eerste week werd er gekeken naar de manieren waarop de huishoudens met elkaar communiceren met de beschikbare media. In de tweede week werd het ASTRA medium geïntroduceerd in beide huishoudens. In beide weken werden er groepsinterviews gehouden. Deelnemers hielden ook een dagboek bij en vulden twee vragenlijsten in: the IPO-SPQ voor het meten van *social presence* en de ABC-Q.

Resultaten De resultaten van het onderzoek impliceren dat het ASTRA systeem de kosten die bij de manier van communiceren hoort niet verhoogt, maar dat de participanten wel profijt hadden van de baten van het communicatiesysteem. Een interview met alle 4 participanten van elk van de twee huishoudens bevestigden deze resultaten. De deelnemers gaven aan dat ze zich beter in contact met elkaar voelden in de tweede week vergeleken met de eerste week. Ze dachten meer aan elkaar en waren meer bewust van wat hun familieleden deden, ook konden ze meer van hun eigen ervaringen delen. De ABC-Q is een veelbelovende en betrouwbaar meetinstrument en ook is door dit onderzoek bewezen dat het geschikt is voor het meten van de effecten verschillende media (kan gebruikt worden voor condities).

4.6 Scottie

Er zijn ook andersoortige toepassingen ontwikkeld ter verbetering en/of ondersteuning van de sociale verbondenheid. Waag Society (2012) heeft onderzoek gedaan naar het vergroten van de sociale verbondenheid tussen ouderen met (beginnende) dementie en hun naasten door middel van Scottie: “een speels object met een multisensorische interface, die gebruik maakt van non-verbale uitingen zoals kleur, licht en trillingen” (van Dijk et al. (2012)). Scottie was al getest met kinderen die langdurig ziek zijn. Bij toeval bleek de groep van oudere volwassenen een zeer geschikte te zijn: “Een van de onderzoekers had een Scottie familie van drie geplaatst bij een man, die in een verzorgingshuis was opgenomen, zijn vrouw thuis en volwassen zoon in Amsterdam. Door middel van Scottie stonden zij met elkaar in

contact via impliciete communicatie. De gebruikers waren enthousiast, en dat vormde de aanleiding voor een uitgebreider onderzoek” (Waag Society (2012)).

Figuur 8: Scottie van Dijk et al. (2012)

Er werd kwalitatief onderzoek gedaan door middel van interviews bij 20 respondenten en diepte interviews en observaties bij een case study van een familie met 3 deelnemers. Bij de ouderen waren de meningen over Scottie verdeeld: sommigen misten een bel/camerafunctie om elkaar te spreken. De meneer van de case study gaf aan dat hij zich daadwerkelijk meer verbonden voelde wanneer alle drie Scotties actief waren (die van zijn dochter en kleindochter en van zichzelf) en dat hij naar aanleiding van de communicatie via Scottie zijn dochter daadwerkelijk heeft opgebeld. Dit is een duidelijk teken van sociale verbondenheid. Een andere conclusie was dat Scottie niet geschikt is voor de doelgroep dementie. Redenen waren, onder andere, dat het object te zwaar was en dat de ouderen in een te ver gevorderd stadium van dementie waren waardoor ze er niet mee konden om gaan.

4.7 Conclusies Voorgaand Onderzoek

In dit hoofdstuk werden een aantal onderzoeken besproken die van waarde kunnen zijn voor het huidige onderzoek. Ze gaven namelijk inzicht in hoe kwalitatief onderzoek gedaan wordt: voornamelijk door middel van interviews en vragenlijsten. Ook zijn er uit de onderzoeken naar sociale verbondenheid een gevalideerde vragenlijsten gebruikt om sociale verbondenheid en eenzaamheid te meten. Deze voorbeelden illustreren de verschillende toepassingen die worden bedacht om het probleem van eenzaamheid onder ouderen die geen internet gebruiken, tegen te gaan. laagdrempelige ICT diensten die weinig tot geen begeleiding vereisen zouden voor ouderen met knoppenangst beter van toepassing zijn.

Deel III

Onderzoek

5 Project Familie-LinQ en huidig onderzoek

Zoals in de vorige sectie beschreven, zijn er verschillende onderzoeken geweest naar het bestrijden van eenzaamheid onder ouderen. Familie-LinQ is een projectgroep die als doelstelling heeft de generaties weer met elkaar te verbinden door middel van een laagdrempelig medium dat simpel te bedienen is door senioren met angst voor nieuwe media.

Figuur 9: Voorbeeld Fotolijstje

Familie-LinQ opperde het idee voor een applicatie op een tablet, vermomd als een fotolijstje, waarop ouderen foto's en berichten van hun (klein)kinderen kunnen ontvangen. Op de tablet draait alleen de applicatie van F-LinQ: een carroussel van de gestuurde foto's. De senior hoeft in principe niets te doen. Wanneer er een foto/bericht binnen klinkt het geluid van een fluitend vogeltje en draait het bericht/de foto in het klein in de linkerbovenhoek (zie figuur 9(b)). De senior moet dan wel op het ronddraaiende fotootje/berichtje tikken om het te ontvangen. De foto verschijnt niet zomaar op het lijstje, omdat het belangrijk is dat de oudere weet dat er een nieuwe foto binnen is gekomen en er iemand op dat moment een foto heeft gestuurd.

Verder heeft het fotolijstje één grote zichtbare knop aan de bovenkant voor de stand-by stand (zie figuur 9). Het beeld is dan zwart en alleen de tijd en de datum zijn zichtbaar 9(a). 's Avonds gaat het fotolijstje vanzelf in stand-by stand en 's ochtends gaat het vanzelf weer op de carroussel stand. In de nacht geeft het fotolijstje geen geluid, zodat wanneer familie uit het buitenland foto's sturen, de ouderen niet wakker hoeven te worden van het geluid van het fluitende vogeltje.

Op de carroussel stand 9(c) is behalve de foto of het bericht ook te zien wie de foto verstuurd heeft: een fotootje van de persoon in de linkerbenedenhoek, een beschrijving van wat er op de foto staat (alleen bij een foto), en een lachebekje (rechterbenedenhoek).

In 2012 is het Bartholomeus Gasthuis benaderd door Familie-LinQ en zijn zij een samenwerkingsverband aangegaan. Zoals in het projectplan van Familie-LinQ wordt aangegeven, faciliteert het Bartholomeus Gasthuis dit project, door binnen haar netwerk een honderdtal ouderen in Utrecht de technische infrastructuur aan te bieden. Het project telt 3 fasen:

Fase 0 Ontwikkelen stabiele applicatie. Pilot met 18 ouderen en hun familie.

Fase 1 Van passief ontvangen naar meer eigen initiatief. Uitbreiden met nog 82 ouderen.

Fase 2 Persoonlijke communicatie ouderen en (klein)kinderen. Mobiele applicatie voor de familie.

Het huidige onderzoek heeft alleen betrekking op fase 0. In deze fase is er maar één mogelijkheid om antwoord te geven wanneer er een foto is ontvangen: Namelijk door het tikken op het lachebekje. De zender krijgt dan een e-mail bericht dat er de oudere de betreffende foto leuk vindt. De volgende stap in het project is de ouderen de mogelijkheid bieden om ook korte berichten terug te kunnen sturen. Uiteindelijk wil Familie-LinQ ook beeldbellen toevoegen aan de applicatie. Er zal in het huidige onderzoek wel gevraagd worden naar de behoeften van de ouderen, zodat duidelijk wordt of zij het reageren in korte berichtjes wel willen/kunnen en wat zij ervan zouden vinden om te kunnen beeldbellen via de applicatie.

In 2012 heeft Familie-LinQ het fotolijstje aan 3 gebruikers in het Bartholomeus Gasthuis aangeboden. De resultaten van de eerste verkenning waren:

- Voor de ouderen is het fotolijstje erg eenvoudig in het gebruik (één aan/uit knop, duidelijk formaat foto's, leesbare tekst, herkenbare afzender).
- De notificatie van nieuwe foto's/berichten is erg belangrijk voor het momentane gevoel van verbondenheid.
- De ouderen krijgen foto's en berichten van kleinkinderen en achterkleinkinderen waar ze voorheen niet veel van hoorden.
- Foto's en berichten vormen nieuwe aanknopingspunten en invalshoeken voor een gesprek. Daardoor is de stap naar persoonlijk contact makkelijker en is de communicatie rijker.
- De ouderen hebben het gevoel dat ze niet meer helemaal uitgesloten zijn van de digitale wereld.

Deze resultaten hebben het Bartholomeus Gasthuis aangezet om samen met F-LinQ het fotolijstje verder te ontwikkelen. Op basis van de feedback van de ouderen en de kinderen is bovendien gebleken dat zijn een aantal nuttige uitbreidingen van de dienst zouden wensen. Na verloop van tijd zijn de ouderen erg vertrouwd met het lijstje. De angst voor "iets digitaals" is dermate verminderd dat zij ook benieuwd zijn naar mogelijke uitbreidingen, zoals meer interactiemogelijkheden. Daarom zullen in de volgende fasen van het project de interactiemogelijkheden aangeboden en onderzocht worden. Ook ziet het Bartholomeus Gasthuis interessante mogelijkheden om ook zorgtoepassingen toe te voegen.

De resultaten van dit onderzoek is voor Familie-LinQ en voor de Universiteit van Twente van belang, maar ook voor het Bartholomeus Gasthuis en de verschillende fondsen die dit

project financieren. De instellingen die dit project ondersteunen zijn: Het VSB fonds, de Rabobank, Het Roomsche Catholiek Oude Armen Kantoor (RCOAK), het SKAN fonds en Fonds Sluyterman van Loo Ouderenprojecten. De applicatie en de website zijn gemaakt door USmedia, een onafhankelijke “digital studio” in Amsterdam.

Dit onderzoek heeft als doel om de eerste verkenning, met 3 bewoners van het Bartholomeus Gasthuis, op grotere schaal uit te voeren. Naar aanleiding van die eerste verkenning, en het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) zijn de volgende hypothesen opgesteld:

1. De (klein)kinderen zullen vooral foto's sturen van de dingen die ze meemaken in het dagelijks leven in tegenstelling tot het vooral sturen van “oude” foto's (hypothese t.a.v. inhoud van de foto's). Dit zal ertoe leiden dat de ouderen de ervaringen mee beleven, alsof ze er een beetje bij zijn. In het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) was het delen van foto's nog niet zo gebruikelijk, nu is het maken van foto's met onze mobiele apparaten onderdeel geworden van onze cultuur.
2. Het gebruik van het digitale fotolijstje zal leiden tot een betere verbondenheid tussen ouderen en hun (klein)kinderen omdat de ouderen weten wat de familieleden doen in hun dagelijks leven en wat ze bezighoudt (hypothese t.a.v. inhoud van de foto's).
3. Zoals bleek uit het onderzoek van van Biemans en van Dijk (2009) en ook uit de verkenning van Familie-LinQ, zullen ook in dit geval het de foto's ervoor zorgen dat de ouderen meer “food for talk” hebben. Vervolgens leidt het hebben van meer gespreksstof ertoe dat de banden versterkt worden (hypothese t.a.v. effect op sociale verbondenheid).
4. Het verbeteren van de verbondenheid van ouderen met hun (klein)kinderen zal ertoe leiden dat ouderen zich minder eenzaam voelen (hypothese t.a.v. effect van sociale verbondenheid op eenzaamheid).
5. Deze manier van contact onderhouden zal vooral veel gebruikt worden door de kleinkinderen (jongere generatie), omdat zij al gewend zijn om foto's te delen met hun vrienden via social media (hypothese t.a.v. gebruik).

In het volgende hoofdstuk zal beschreven worden hoe de antwoorden op deze hypothesen onderzocht zijn.

6 Evaluatie

In dit hoofdstuk wordt het onderzoek behandeld. In 6.1 wordt er een overzicht gegeven van de criteria waaraan de deelnemers van het onderzoek moesten voldoen, het tijdsbestek waarin het onderzoek plaatsvond, de samenstelling van de proefpersonen en de gebruikte materialen. In paragraaf 6.2 wordt een korte beschrijving gegeven van de opzet van het onderzoek. In paragraaf 6.3 wordt beargumenteerd welke methodes er gebruikt zijn tijdens dit onderzoek om de verschillende aspecten, die van belang zijn voor dit onderzoek, te meten. In paragraaf 6.4 wordt beschreven hoe deze methodes vervolgens tot uitvoering zijn gebracht.

6.1 Inleiding

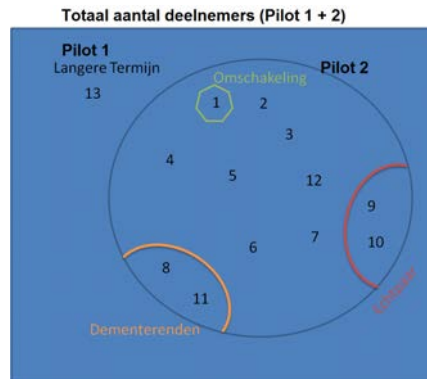
Criteria voor ouderen om deel te nemen aan dit onderzoek waren:

1. 65+ (pensioengerechtigde leeftijd): aangezien het hebben van een baan van invloed kan zijn op het hebben van een computer en het gebruik van internet.
2. Geen gebruik maken van het internet (e-mail en social media)
3. Behoeft aan het verrijking van het contact met familieleden
4. Niet blind/slechtziend (aangezien ze de foto's wel moeten kunnen zien)
5. Geen reuma of andere redenen waarom ze het fotolijstje niet zouden kunnen bedienen
6. Niet dementerend voor doeleinden die betrekking hebben op het onderzoek (interviews en het aanleren van nieuwe gewoonten)

Tijdens de werving is er, op verzoek van het Bartholomeus Gasthuis, toch afgeweken van het criterium met betrekking tot dementie. Ook hadden drie ouderen wel internet, maar gebruikten ze het niet of nauwelijks voor sociale media. Omdat het werven minder vlot ging dan verwacht is er besloten om deze mensen toch te betrekken bij het onderzoek.

Het onderzoek vond plaats in een tijdsbestek van ± 7 weken. Er namen 13 ouderen (2 mannen, 11 vrouwen) deel aan dit onderzoek waarvan er een aantal speciale situaties te onderscheiden zijn (zie figuur 10), namelijk:

1. **Omschakeling**: Een mevrouw (nummer 1, figuur 10) heeft het fotolijstje eerder gehad dan de rest van de gewone participanten van dit onderzoek, namelijk in november 2013. Dit komt omdat in die periode veel familieleden in het buitenland waren en zij graag foto's van hen wilde ontvangen. De nieuwe versie van de applicatie was toen nog niet beschikbaar, dus heeft zij de oude versie van F-LinQ fotolijstje 9 weken in huis gehad en daarna nog 6 weken de nieuwe versie van de applicatie.
2. **Echtpaar**: De situatie van het echtpaar (nummer 9 en 10, figuur 10) is uitzonderlijk omdat vooral de mevrouw de interviewvragen beantwoordde. De meneer deed niet altijd mee: hij heeft niet overal antwoord op.
3. **Dementerend**: Er namen twee beginnend dementerende vrouwen deel aan dit onderzoek (nummer 8 en 11, figuur 10). Hun situatie is uitzonderlijk, in dat er geen eindmetingen met hen zijn gedaan, maar effecten door ogen van hun dochters zijn behandeld.

Figuur 10: Totaal aantal deelnemers (per deelnemernummer): 12 deelnemers aan Pilot 2 en 1 deelnemer van Pilot 1. Verder vallen er binnen Pilot 2 nog 3 speciale gevallen te onderscheiden

4. Langere Termijn: Er is één mevrouw (nummer 13, figuur 10) die het fotolijstje vanaf augustus 2012 in huis heeft. Deze mevrouw is niet één van de participanten die geworven is voor dit onderzoek (Pilot 2), maar hoorde bij het kleinschalige onderzoek (Pilot 1) van Familie-LinQ. Ik heb haar bij dit onderzoek betrokken om een idee te schetsen van de effecten van het fotolijstje op langere termijn. Deze mevrouw heeft de oude versie van het F-LinQ fotolijstje.

Uit de bovenstaande lijst wordt er gesproken over de “oude versie van het F-LinQ” fotolijstje en de “nieuwe versie”. De oude applicatie is door de softwareontwikkelaar van de projectgroep Familie-LinQ zelf gemaakt (Jop van Raaij). De nieuwe versie van de applicatie is, naar aanleiding van de bevindingen van het onderzoekje van Familie-LinQ onder 3 bewoners van het Bartholomeus Gasthuis, iets verbeterd. Een belangrijk verschil is dat de nieuwe versie van de applicatie gebruik maakt van Google Cloud Messaging for Android⁶. Dit houdt in dat de foto’s en berichten vooral opgehaald worden wanneer de tablet zelf verbinding maakt met het internet (vooral handig voor “Smartphones” waar voortdurend gebruik wordt gemaakt van het internet door zelf berichten te sturen of applicaties te gebruiken die online werken). In het geval van de “fotolijstjes” maken deze niet zo vaak zelf verbinding met het internet omdat ze niet gebruikt worden om zelf informatie te verzenden, maar vooral om informatie te ontvangen. Boodschappen die kleiner zijn dan 4 kb worden wel meteen afgeleverd, grotere boodschappen worden allemaal in één keer opgehaald om een zelf in te stellen periode.

Andere verschillen tussen de oude en de nieuwe applicatie zijn dat voor de oude versie de Cherry Mobility Pro-Line 2 M-936 tablet is gebruikt (resolutie: 1024x768, single-core processor). Voor de nieuwe applicatie is de Yarvik tab09-211 gebruikt (resolutie: 2048x1536, dual-core processor). De tablet voor de nieuwe applicatie is dus 2x zo scherp en bevat 4x zo veel pixels als de oude versie. Het formaat van het scherm is gelijk. Ook werkt er een nieuwere versie van Android op de Yarvik tablets.

⁶<http://developer.android.com/google/gcm/index.html>

De gemiddelde leeftijd van alle 13 deelnemers is 81,5 jaar. De jongse twee zijn 64 en 65 jaar, maar werken al langere tijd niet meer vanwege ziekte. De oudste is 97 jaar.

6.2 Opzet

Voor dit onderzoek is als basis de opzet gebruikt van het onderzoek van Familie-LinQ met 3 bewoners van het Bartholomeus Gasthuis (2012): een kwalitatief veld-onderzoek waarbij wordt gekeken naar de effecten voor elke deelnemer (*within subject*). De bedoeling van dit onderzoek was om hetzelfde onderzoek uit te voeren, maar dan op grotere schaal. Er was een protocol voor de nulmeting beschikbaar. Geïnspireerd door gelijksoortige onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) zijn er op drie momenten interviews gehouden: Voordat de ouderen het fotolijstje kregen, op de helft van het onderzoek en aan het einde van het onderzoek (na ± 7 weken). Aanvullend daarop werd ook met de familie van de ouderen op verschillende momenten contact gemaakt. In totaal zijn er zeven contactvormen geweest welke in de volgende paragraaf zullen worden besproken.

6.3 Methode

1. Kennismakingsgesprekken met één van de familieleden van elke van de 12 oudere van Pilot 2.

Door middel van interviews moest de situaties van elk van de deelnemers worden vastgesteld. Om het interview met de ouderen zo soepel mogelijk te laten verlopen, is er besloten om eerst een gesprek met een familielid te voeren. In dit gesprek konden de contacten van de oudere in kaart gebracht worden, ter voorbereiding op het gesprek met de ouderen. Voor het interview met de oudere waren er namelijk kaartjes nodig waarop de namen van de contacten stonden. Deze konden dan in de eenzaamheidscirkels gebruikt worden (Zie figuur 11). De kennismakingsgesprekken gaven inzicht in de situatie van de oudere, maar vooral in hoe de familie de situatie van de oudere ziet. We kregen antwoord op de volgende vragen (Bijlage 2):

- Algemene gegevens zoals leeftijd, burgerlijke staat en opleidingsniveau.
- Geestelijke en lichamelijke gesteldheid.
- Sociale netwerk: Aantal kinderen, broers en zussen en neven en nichten waarmee er contact mee is. Andere vrienden/vriendinnen, huishoudelijke hulp, kennissen van activiteitenclubs en gemeenschappen.
- Onderlinge relaties binnen de familie (dichtheid van het netwerk bepalen).
- Relatie met de oudere (Rol van de oudere in de familie, belangrijkste mensen in het netwerk).
- Functionele Relaties (Bij wie kan de oudere terecht als het minder goed gaat?).
- Kennis van computers en internet (voor de criteria).

2. Nul-meting met elk van de ouderen van Pilot 2.

Door middel van nul-metingen werd de situatie van de ouderen vastgesteld voordat ze het fotolijstje kregen. In deze semi-structureerde interviews kwamen de volgende vragen aan bod (Bijlage3):

- Gebruik/kennis van computers en internet
- Overzicht van activiteiten en locaties: diende als inleiding op het gesprek en geeft ons inzicht in hoe mobiel en zelfstandig de oudere nog is, hoeveel initiatief de oudere neemt om leuke dingen te doen en welke mensen hij/zij daarbij tegenkomt.
- Eenzaamheidsvragen Jong Gierveld en Tilburg (2008): vaststellen hoe eenzaam de oudere zich voelt (niet/matig/ernstig eenzaam) en dit resultaat vergelijken met de eindmeting.
- Hoe groot is het sociale netwerk en hoe sterk zijn de banden: Nabijheidscirkels.
- Wat vindt de oudere van het sociale netwerk? Tevreden? Aangeven of de gerealiseerde relaties achterliggen bij de gewenste relaties (eenzaamheid).
- Waarom wil de oudere mee doen? Wat zijn de verwachtingen? (Doel waarnaar de oudere streeft, niet tevreden/verbetering in relaties gewenst?).

Bij de twee beginnend dementerende ouderen was er in het begin van het interview een familielid aanwezig, om hen op hun gemak te stellen. Bij een derde deelnemer was er ook een familielid aanwezig omdat zij aan een andere vorm van dementie leidt wat niet zo zeer met vergeetachtigheid te maken heeft (Alzheimer's) maar haar familie ziet wel achteruitgang. Ook om haar op haar gemak te stellen is er in het eerste deel van het interview een familie lid bij geweest.

3. Tussentijdse meting met elk van de ouderen van Pilot 2, behalve met de twee dementerenden.
Op ongeveer de helft van het project zijn er individuele (korte) interviews gehouden. Vragen die in dit interview aan bod kwamen waren:
 - (a) Hoe gebruikt de oudere het lijstje? Staat het meestal op de carroussel stand of op de stand-by stand? Dit geeft ons inzicht in de waarde die de deelnemers aan de foto's hechten. Genieten ze door de dag heen van het lijstje doordat hun "oog af en toe op een foto valt" of gaan ze er weleens voor zitten om alle foto's te bekijken?
 - (b) Maakt de oudere gebruik van de "vind-ik-leuk"-knop? Is dit omdat de kinderen antwoord vereisen (niet) of is dit omdat de oudere zelf (geen)behoefte heeft om antwoord te geven?
 - (c) Praat de oudere met anderen over het lijstje? In hoeverre is het fotolijstje van toegevoegde waarde in het leven van de oudere en vindt de oudere het de moeite waard om te vertellen aan anderen?
 - (d) Is de oudere tevreden met de frequentie waarop hij/zij foto's ontvangt?
 - (e) Zijn de gesprekken met de familie anders? Praten ze over de foto's? Gaat de familie dieper in op de dingen die ze in het dagelijks leven doen?
 - (f) Wat zijn der verwachtingen voor de rest van het jaar? Dit geeft een idee van de behoefte van de oudere.
 - (g) Feedback-boekje bespreken: opmerkingen, vragen, positieve en negatieve punten, soort en manier van antwoorden op foto's.
4. Eindmeting met elk van de ouderen (Pilot 1 en Pilot 2), behalve de twee dementerenden.

Na ± 7 weken zijn er individuele interviews met de ouderen gehouden. In deze interviews kwamen, naast de eenzaamheidsvragenlijst en de nabijheidscirkels, nog een aantal vragen aan bod. Hieronder staat er een overzicht van deze vragen met een beschrijving waarom deze wat er bedoeld wordt:

- (a) Hoe gaat het met de oudere en met de familie? Praat de oudere al meteen over het lijstje? Speelt het lijstje een grote rol wanneer de oudere praat over zijn of haar gesteldheid en over de dingen die de familie mee heeft gemaakt?
 - (b) Hoe gaat het met het lijstje? Praat de oudere over problemen die er zijn geweest? Of zijn er vooral positieve gevoelens die overheersen?
 - (c) Is de communicatie met de familie veranderd? Komt de familie minder vaak of juist vaker langs? Bellen ze minder vaak of juist vaker? Zijn de gesprekken anders (zie tussenmeting).
 - (d) Wat vindt u ervan om op deze manier contact te onderhouden met uw familie? Wat vindt u er leuk aan?
 - (e) Verbondenheid dmv plaatjes. Hoe voelt de oudere zich en welke plaatjes spreken nog meer aan? Waarom? (Vergelijken met eenzaamheidsgraad).
 - (f) Heeft u zich de laatste tijd vaker verbonden gevoeld? Gebeurt dit wanneer er een foto binnenkomt? Of juist niet omdat er geen foto's binnenkwamen. Oudere voelt zich juist vaker in de steek gelaten?
 - (g) Hoe voelt u zich als er een foto binnenkomt (vogeltje fluit): verrassingseffect? Gevoel van verbondenheid aangewakkerd door het geluid van het vogeltje? En als er lang geen foto binnen is gekomen? En als u achteraf ziet (bijvoorbeeld wanneer u 's ochtends binnenkomt) dat er een foto is gestuurd? Wat is het effect op het gevoel van verbondenheid?
 - (h) verwachtingen en uitkomsten: wat waren de verwachtingen toen u zich opgaf voor dit project? Wat was de behoefte aan de kant van de oudere? Zijn de verwachtingen waar gemaakt?
 - (i) Zijn er belangrijke dingen gebeurd in de familie de afgelopen tijd? Hoe bent u daarvan op de hoogte gehouden? Stuurt de familie een foto en/of bellen of langsgaan? Gebruik van het lijstje en effect op verbondenheid.
 - (j) Wat denkt u dat de kinderen ervan vinden om op deze manier contact met u te onderhouden? Heeft de oudere inzicht in de behoefte van de kinderen?
5. Een familie-enquête via de e-mail voor alle deelnemende familie-leden.
Omdat verbondenheid iets is dat tussen twee mensen plaatsvindt, is het niet geheel onbelangrijk om ook de kant van de familie te onderzoeken. Door middel van een enquête heb ik gevraagd naar de ervaringen van de familie. In de enquête werden naast een aantal rechtstreekse vragen over het effect van het contact via het digitale fotolijstje, ook vragen gesteld uit de ABC-Q (Bijlage 5).
6. Een schriftelijk interview (e-mail) met de dochter van één van de dementerenden.
7. Een telefonisch interview met een dochter van de mevrouw van Pilot 1.

Een tweetal meetinstrumenten zijn zowel in de nulmeting als in de eindmeting gebruikt, zodat er een verschil gemeten kan worden (geïnspireerd op Fokkema en Tilburg (2006), zie hoofdstuk 4.4).

De eenzaamheidsschaal en verbondenheidsschaal Zoals in het effectenonderzoek van NIDI (Fokkema en Tilburg (2006)) werd de eenzaamheidsschaal van de Jong-Gierveld en Kamphuis zowel in het begin als aan het einde van de proefperiode gebruikt om de het niveau van eenzaamheid te meten. Aanvullend daarop is de Social Connectedness Scale van Lutterman (vertaald uit de (Amerikaanse) Mental Health Statistics Improvement Program (MHSIP) Adult Consumer Survey) toegevoegd omdat ik vond dat de vragen van toegevoegde waarde waren:

1. Ik ben blij met de vriendschappen die ik heb.
2. Ik heb mensen met wie ik leuke dingen kan doen.
3. Ik heb het gevoel dat ik bij een gemeenschap hoor.
4. In moeilijke tijden heb ik de steun die ik nodig heb van familie of vrienden.

De eerste stelling van de MHSIP is te vergelijken met stelling 8 van de eenzaamheidsschaal (“Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.”). Interessant is om te onderzoeken of de deelnemers deze stelling inderdaad hetzelfde interpreteren.

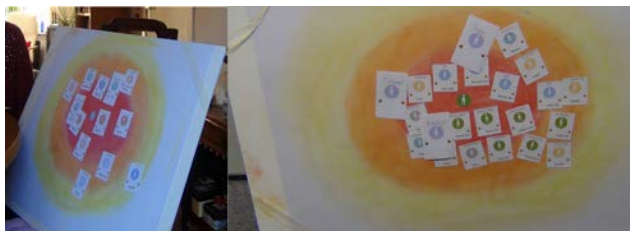
Ik vond stelling 2 van de MHSIP wel van toegevoegde waarde: “Ik heb mensen met wie ik leuke dingen kan doen.”. Het is te vergelijken met de stelling: “Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.” uit de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985), alleen is de vraag van Lutterman et al. wat specifiek.

Ook stelling 3 voegt een element toe aan de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985), gezien sommige mensen lid zijn van een bepaalde groep, en ook al hebben ze verder geen sterke vriendschapsbanden, het kan ze wel een gevoel van verbondenheid geven tot een bepaald niveau. Er kwam in de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) geen stelling voor dat te maken heeft met dit aspect.

Ook is er een vergelijkbare stelling van stelling 4 in de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985): “Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.”. De ene stelling legt de nadruk op de beoordeling/tevredenheid (“genoeg mensen”), de ander legt de nadruk op de steun zelf. Als je maar 1 persoon hebt bij wie je terecht kunt, zijn het er niet veel en kun je al gauw een negatief antwoord geven bij de vraag uit de eenzaamheidsschaal. Als deze ene persoon namelijk wel degene is die je veel steun biedt, is het positief voor de schaal van de MSHIP, maar als die persoon een keer niet beschikbaar is als je hem/haar nodig hebt, is het dus niet genoeg.

De Nabijheidscirkels In het interviewprotocol van Familie-LinQ werd er gebruik gemaakt van de nabijheidscirkels, geïnspireerd op Antonucci (Hierarchical Mapping Technique) 4.3. Dit heb ik ook gebruikt voor het huidige onderzoek, omdat het een goed overzicht geeft van de grootte van het netwerk en tegelijkertijd de verdeling in nabijheid (voorbeeld, zie figuur 11).

Het aantal gestuurde foto's en inhoud van de foto's van elke deelnemer is bijgehouden vanaf de familie-website.

Figuur 11: Nabijheidscirkels

De data is verwerkt door middel van *Thematic Analysis* (zie 4.2). In de volgende paragraaf wordt ingegaan op hoe deze analyse is uitgevoerd.

6.4 Procedure

Het onderzoek vond plaats in de periode tussen 1 november 2013 en 30 april 2014. De ouders hebben het fotolijstje gedurende ± 7 weken in huis gehad (vanaf ± 10 januari 2014) toen de eindmetingen plaatsvonden tussen 4 maart 2014 en 20 maart 2014. Tijdens de interviews werden, met toestemming van de oudere, video opnames gemaakt (zie bijlage 9 voor een voorbeeld van het toestemmingsformulier).

Kwalitatieve content analyse en kwantitatieve analyse van de foto's Met toestemming van de familie-beheerders kon ik meekijken op de familie-website. Ik heb regelmatig bijgehouden wanneer er nieuwe foto's op het fotolijstje binnenkwamen. Op deze manier kreeg ik al een inzicht in welke mensen regelmatig foto's ontvingen en bij wie dit nauwelijks het geval was. Ook heb ik van de software-ontwikkelaars een lijst gehad met het aantal gestuurde foto's en de data waarop de foto's gestuurd zijn en door wie, maar deze lijst bevatte niet de foto's die verwijderd waren. Ik heb dus grotendeels mijn eigen data gebruikt en vooral geverifieerd met de lijst. De dochter van één van de demente dames wiste regelmatig oude foto's en berichten, dus was mijn eigen data het enige dat ik had. Van deze mevrouw kon ik geen content analyse doen, omdat ik dit achteraf gedaan heb en de foto's niet meer op de website stonden (deelneemster 10).

Van de rest van de deelnemers heb ik, net als Biemans en van Dijk (2009), de categorieën van Kindberg et al. (2005) en Garau et al. (2006) als inspiratie gebruikt. De volgende categorieën kwamen naar voren in de content analyse:

1. Vakantie (van familieleden): Familieleden die op vakantie zijn en foto's sturen van zichzelf in een omgeving of van omgeving alleen
2. Eigen vakantie en uitstapjes: Waar de oudere zelf ook bij was
3. Familiebijeenkomsten: groep familieleden, vaak aan het dineren
4. Speciale gelegenheden: verjaardag, diploma-uitreiking, feestdag
5. Natuur, landschap, gebouwen of dieren/vogels/vlinders/bloemen

6. Portretten: Foto waar voor geposeerd is en niet veel andere informatie/landschap op de achtergrond te zien is.
7. Oude foto's: vaak zwart-wit, bevatten vaak overleden mensen/dieren of zaken uit de jeugd van de oudere
8. Boodschap/info: foto met boodschap of een bericht of wenskaart
9. Onbepaald
10. Portretten of activiteiten kinderen: Kinderen aan het spelen, eten, poseren (met of zonder volwassene). Het gaat vaak om babies en peuters, het oudste kleinkind dat tot die groep gerekend wordt is 10 jaar.
11. Momenten delen/uitstapjes: Aan het onderschrift duidelijk dat het een leuk moment is dat gedeeld wordt met de oudere (dagje naar het strand, uitzicht, activiteit kinderen).

De klassificatie is niet altijd vanzelfsprekend. Vaak hangt het af van het onderschrift en de omgeving: Is een foto op vakantie gemaakt maar zijn de gefotografeerde personen een dominant onderdeel van de foto, dan is het een portret. Is de omgeving daarentegen wel opvallend aanwezig, dan wordt de foto als vakantie foto geklassificeerd. Foto's van wintersport (ook van de kinderen op wintersport) horen bij de vakantie foto's. Een familiebijeenkomst waar er veel portret-foto's zijn gemaakt, noem ik nog steeds een familiebijeenkomst, omdat het gaat om het moment.

Verwerken eenzaamheidsschaal De vragenlijst is volgens de regels beschreven door Fokkema en Tilburg (2006) verwerkt: "De schaal bestaat uit vijf positief geformuleerde uitspraken (item 1, 4, 7, 8 en 11) en zes negatief geformuleerde uitspraken (item 2, 3, 5, 6, 9 en 10). Het niet instemmen (de antwoorden 'nee!', 'nee' en 'min of meer') met de positief geformuleerde uitspraken en het instemmen (de antwoorden 'ja!', 'ja' en 'min of meer') met de negatief geformuleerde uitspraken wordt indicatief geacht voor het ervaren van eenzaamheid. Sommatie over de elf items levert een schaalscore op die van 0 tot 11 loopt. Hoe hoger de score, des te eenzamer men is. Een score van drie of hoger is indicatief voor de aanwezigheid van matige eenzaamheid, een score van negen of hoger voor ernstige eenzaamheid".

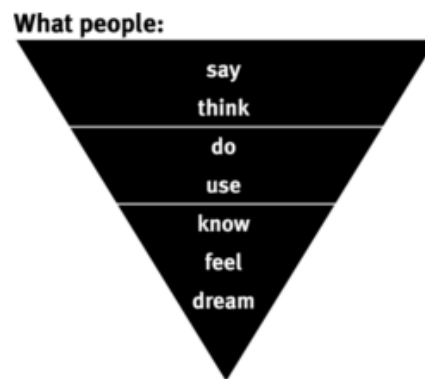
De sociale connectedness scale van de MHSIP is apart verwerkt door de gemiddelde score te bekijken (Lutterman et al.).

Hierarchical Mapping De nabijheidscirkels van de nul- en eindmeting van elke deelnemer zijn naast elkaar gelegd. De effecten van het fotolijstje kunnen zijn:

1. Dat de contacten die al dichtbij zijn dichterbij komen
2. Dat de contacten die al dichtbij zijn verder weg gaan, omdat deze mensen bijvoorbeeld minder foto's hebben gestuurd dan verwacht of helemaal geen foto's hebben gestuurd
3. Dat de contacten die verder weg waren nog verder weg gaan, omdat deze mensen bijvoorbeeld minder foto's hebben gestuurd dan verwacht of helemaal geen foto's hebben gestuurd
4. Dat de contacten die verder weg waren dichterbij komen, omdat de oudere door de foto's een beter contact met hen kan onderhouden

Interviewvragen en plaatjes Er zijn aantekeningen gemaakt bij de interviews en ook de video-opnames konden bekeken worden. Aan de hand van de antwoorden op de vragen en analyse van de verandering in antwoorden van de eenzaamheidsvragen, nabijheidscirkels en kwalitatieve content analyse van de foto's en kwantitatieve analyse van de foto's.

Voor het meten van het gevoel van verbondenheid heb ik bij de eindmeting een nieuwe aanpak geprobeerd om de ouderen hun gevoel van verbondenheid te laten beschrijven. Dit komt omdat het moeilijk kan zijn voor sommige mensen om hun ervaringen en gevoelens te beschrijven. Volgens Sanders en Dandavate (1999) kan er een verschil zijn in wat mensen zeggen (wat afhangt van hun communicatieve vaardigheden), en in wat mensen echt voelen en denken (zie figuur 12). De plaatjes die de ouderen kiezen kunnen wat zeggen over hun gevoel. Er werd vooral geluisterd naar de onderbouwing voor de keuze van het plaatje. De gebruikte plaatjes vindt u in bijlage 8.

Figuur 12: Verschillende niveau's waarop we te weten kunnen komen wat mensen ervaren.

Thematische Analyse Thema's m.b.t de effecten op de sociale verbondenheid:

1. Verbondenheid verbetert met bepaalde personen doordat er meer contact is met die personen.
2. Verbondenheid verbetert doordat de oudere meer op de hoogte is van wat de familie doet.
3. Oudere voelt zich meer verbonden omdat hij/zij zich meer betrokken voelt bij wat er gaande is in de familie.
4. Oudere voelt zich meer verbonden vanwege het gevoel dat er aan hem/haar wordt gedacht.
5. Oudere spreekt niet over verbeterde verbondenheid, maar het extra contact heeft wel een bepaald effect.
6. Geen/nauwelijks verbetering in sociale verbondenheid, omdat de banden al goed waren en/of er is niet veel gebruik gemaakt van het delen via het fotolijstje.

7. Oudere voelt zich minder eenzaam.

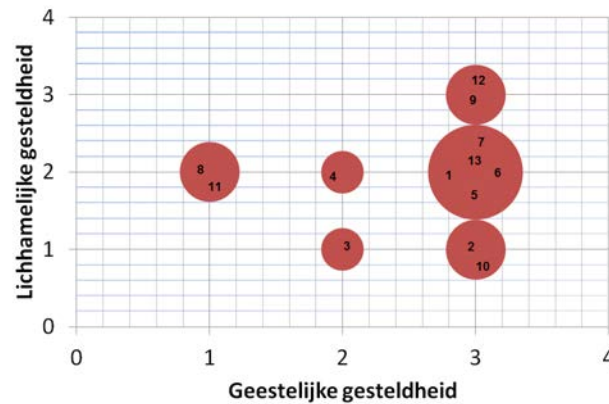
Thema's m.b.t het gebruik van het medium (sturen van foto's en berichten):

1. Meteen enthousiast beginnen en aanhouden
2. Meteen enthousiast beginnen en later minder
3. Meteen enthousiast beginnen, later minder, dan weer meer tot regelmaat
4. Terughoudend in het begin en later meer
5. Terughoudend in het begin en niet op gang gekomen
6. Dementerende gebruikers

In het volgende hoofdstuk zullen de resultaten met betrekking tot deze thema's gegeven worden.

7 Resultaten

7.1 Lichamelijke en Geestelijke gesteldheid

Figuur 13: Lichamelijke en Geestelijk gesteldheid van de deelnemers

Uit de nul-meting was af te leiden hoe het stond met de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van de ouderen. De lichamelijke gesteldheid geeft aan hoe het gaat met de oudere, op fysiek niveau. Hoe mobiel is de oudere en hoeveel last heeft de oudere van kwaaltjes en pijnen. De deelnemers met een slechte lichamelijke gesteldheid zijn deelnemers 2, 3 en 10. Deelnemer 2 heeft vooral veel last van haar lichaam (rug, evenwicht, hoofdpijn), waardoor ze zich niet altijd goed voelt en niet altijd in staat is om activiteiten te ondernemen. Deelnemer 3 is één van de oudere deelnemers. Ze loopt met een rollator, kan niet zo goed meer zien, en is ook achteruit gegaan doordat ze meermaals is gevallen in haar eerste nacht in het Bartholomeus Gasthuis (oktober 2013). Deelnemer 10 is nierpatiënt en moet 3 keer in de week gedurende 3 uren dialyseren. Daarnaast heeft ze ook last van haar knie en loopt ze met een stok.

De deelnemers met een slechte geestelijke gesteldheid zijn de twee dementerende dames.

7.2 Kwalitatieve Content Analyse

In deze paragraaf zullen antwoorden worden gezocht voor de gestelde hypotheses. Er waren twee hypotheses t.a.v inhoud van de foto's (alledaagse activiteiten):

“De (klein)kinderen zullen vooral foto's sturen van de dingen die ze meemaken in het dagelijks leven in tegenstelling tot het vooral sturen van “oude” foto's. Dit zal ertoe leiden dat de ouderen de ervaringen mee beleven, alsof ze er een beetje bij zijn.”

en

“Het gebruik van het digitale fotolijstje zal leiden tot een betere verbondenheid tussen ouderen en hun (klein)kinderen omdat de ouderen weten wat de familieleden doen in hun dagelijks leven en wat ze bezighoudt.”

Hypothese 3 heeft betrekking op de effecten van het fotolijstje op het gevoel van verbondenheid:

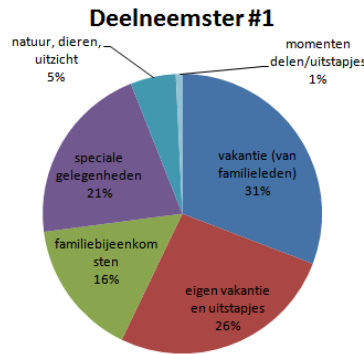
“Zoals bleek uit het onderzoek van van Biemans en van Dijk (2009) en ook uit de verkenning van Familie-LinQ, zullen ook in dit geval het de foto's ervoor zorgen dat de ouderen meer “food for talk” hebben. Vervolgens leidt het hebben van meer gesprekstof ertoe dat de banden versterkt worden.”

Om te weten of de familie vooral van alledaagse activiteiten foto's heeft gestuurd, en wat de effecten zijn van de soort foto's die gestuurd zijn, is er kwalitatieve content analyse gedaan. Zoals in de procedure (paragraaf 6.4) beschreven, zijn een aantal verschillende categorieën gemaakt waaronder foto's kunnen vallen. Foto's en berichten die onder alledaagse activiteiten vallen:

- Momenten delen/uitstapjes: foto's van activiteiten van volwassenen, (meestal) van degene die de foto heeft gestuurd
- Portretten of activiteiten van kinderen: foto's van de kleintjes
- Natuur, dieren, uitzicht: bijvoorbeeld landschap, (huis)dieren, vlinders, vogels, natuur.

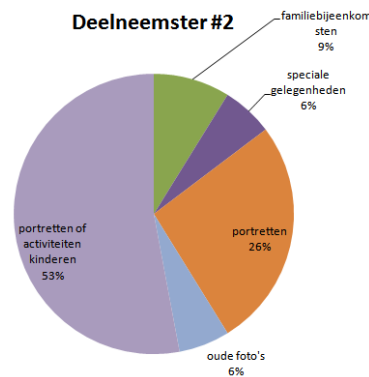
Hier volgt een content analyse van de ontvangen foto's van alle deelnemers van Pilot2, behalve van deelnemster 11. De dochter heeft namelijk alle foto's van het lijstje afgehaald, waardoor er geen content analyse meer gedaan kon worden.

Deelnemster 1 heeft vooral veel foto's gehad van vakanties van familieleden. Dat klopt ook, want ze wilde graag het fotolijstje al in november, omdat er veel familie van haar op vakantie zou zijn. Ook is ze regelmatig zelf weggeweest (met familieuitstapjes mee en met haar vriend) en heeft haar dochter foto's daarvan op het lijstje gezet. Verder staan er foto's van verjaardagen op en andere diners en familiefoto's. In totaal heeft ze 133 foto's ontvangen over de gehele pilot periode. In figuur 14 is te zien dat 5% van de foto's die deelnemster 1 ontvangen heeft van de categorie “Natuur, dieren en uitzicht” zijn, en dat zij 1 portretfoto van een leuk moment heeft ontvangen. Ze heeft veel foto's van vakanties en verjaardagen

Figuur 14: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelneemster 1

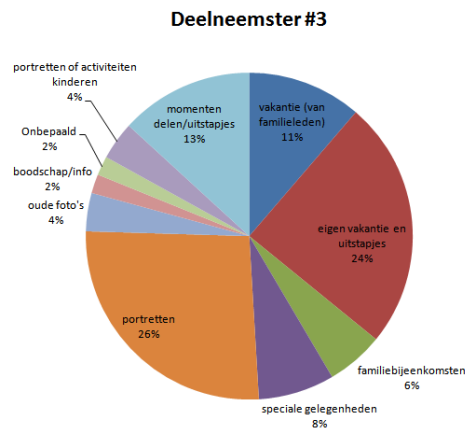
ontvangen waar zij vaak zelf ook bij was (47%), deze kunnen getypeerd worden als “oude foto's”. In het geval van deze mevrouw geldt hypothese 1 niet. In de interviews gaf mevrouw aan dat ze al veel contact had met haar kinderen, en dat ze niet beter op de hoogte is van hun dagelijkse bezigheden door het fotolijstje. Ook hypothese 2 geldt niet voor deze mevrouw.

Figuur 15: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelneemster 2

Deelneemster 2 heeft overwegend portretfoto's ontvangen van kinderen. Deze mevrouw heeft weinig foto's ontvangen (34 over de gehele periode) en moest er ook steeds om vragen. Het sturen van foto's door haar familie is niet echt op gang gekomen. 53% van de foto's die zij ontvangen heeft, zijn van portretten of activiteiten van kinderen uit de familie. Dit staat tegenover 6% oude foto's en 26% portretten (zie figuur 15). In dit geval zijn de portretten plaatjes van haar familieleden waar ze poseren en zegt het onderschrift niet veel over het moment dat gedeeld wordt. Deze portretfoto's worden dan ook niet meegerekend als momenten. De reden dat ik portretten van kleine kinderen wel reken als alledaagse momenten, is omdat de kinderen op de foto's vaak in hun alledaagse omgeving zijn en alledaagse activiteiten doen. De ouders willen deze activiteiten delen met de oudere. Meestal vindt men foto's van kinderen erg leuk en maakt het niet uit wat ze aan het doen zijn. In het geval van deelneemster 2 gaat hypothese 1 dus wel op, omdat ze veel foto's van kleine kinderen

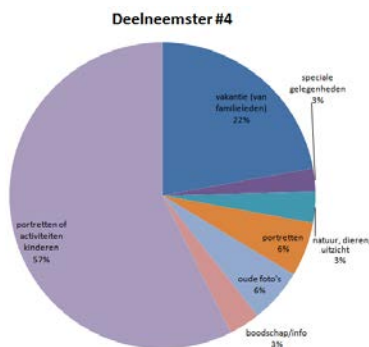
heeft ontvangen. In de interviews gaf mevrouw aan niet beter op de hoogte te zijn van de activiteiten van haar familie. Ze heeft ook geen foto's gehad van hun activiteiten. Hypothese 2 gaat dus ook niet op voor deze mevrouw. Wel gaf ze aan dat ze het fijn vindt als ze een foto kreeg en zich dan meer verbonden voelde. Dat komt, zegt ze, omdat ze dan het gevoel heeft dat haar familie “toch wel” aan haar denkt.

Figuur 16: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelneemster 3

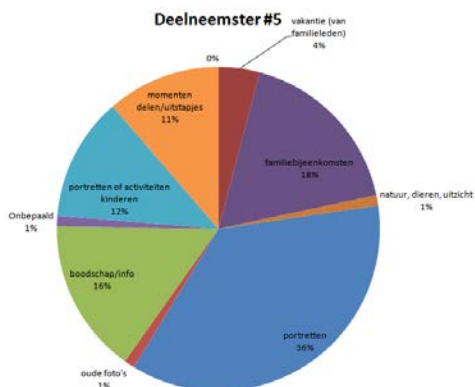
Deelneemster 3 heeft vooral portretten ontvangen van haar familie (26% van de in totaal 53 foto's en berichten) en foto's van gelegenheden waarbij ze zelf erbij was (24%). 13% van de foto's die zij heeft gehad, waren van momenten/uitstapjes en 4% van activiteiten van kinderen (totaal 17%, zie figuur 16). Dit staat tegenover de 24% oude foto's van haar eigen activiteiten, de 6% foto's van familiebijeenkomsten en de 8% foto's van speciale gelegenheden waar ze soms ook bij is geweest (totaal 38%). De categorie genaamd “oude foto's” (4%) gingen in dit geval om een foto van haar ouders en van een overleden hond. In dit geval gaat hypothese 1 dus niet op. Over hypothese 2 zei ze dat ze zich niet vaker verbonden heeft gevoeld (“Nee, dat is een beetje overdreven”) en ook heeft ze al goed contact met haar kinderen waardoor ze op andere manieren op de hoogte wordt gehouden van hun leven en dat van de kleinkinderen. Ze vertelt wel aan de hand van de foto's over haar kleindochter die is gaan studeren en hoe leuk ze het vindt in Amsterdam, boven verwachting. En over haar kleinzoon die in het leger zit. Ze ziet en spreekt haar kinderen regelmatig, dus dan hoort ze de verhalen ook. Met de foto's erbij kan ze makkelijker aan anderen vertellen over haar familie. Dit is de enige deelnemer waar hypothese 3 duidelijk naar voren komt (het fotolijstje draagt bij aan “Food for talk”). Ze heeft het fotolijstje zelfs een keer meegenomen toen ze op bezoek ging bij vrienden.

Deelneemster 4 heeft vooral foto's van activiteiten van kinderen ontvangen. Dit klopt ook want haar dochter die drie kleine kinderen heeft en in Engeland woont heeft veel foto's gestuurd (57% van de 108, in totaal waren er 11 afzenders). Dit is een goed voorbeeld van momenten delen waar de oudere niet bij kan zijn. 3% van de foto's waren van speciale gelegenheden: foto's van de eerste verjaardag van de kinderen en één foto van info/boodschap waren de eerste schoenen die ze aanhadden. Verder waren 3% van de foto's van natuur, dieren en uitzicht. Er zijn niet veel oude foto's gestuurd. Een paar uit deze categorie waren

Figuur 17: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemer 4

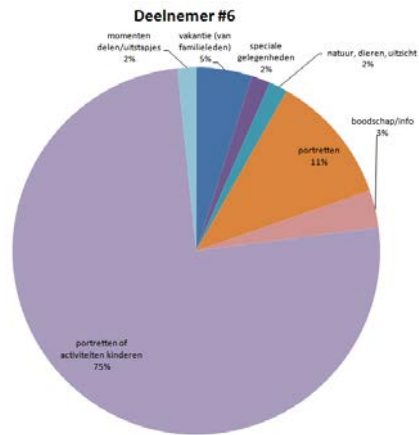
foto's van de mevrouw zelf toen ze nog heel jong was. In dit geval gaat de hypothese 1 dus wel op. Ze gaf tijdens de interviews aan dat ze misschien iets meer contact heeft met haar familie, maar ze kan nog niet spreken van een sterkere band. De band met haar familie was al goed. Wel vond ze het verrassend dat haar broer ook 2 foto's had gestuurd, dat had ze niet verwacht en ze vond het heel leuk dat hij de moeite had genomen. Hypothese 2 gaat niet duidelijk op in het geval van deelnemer 4.

Figuur 18: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemer 5

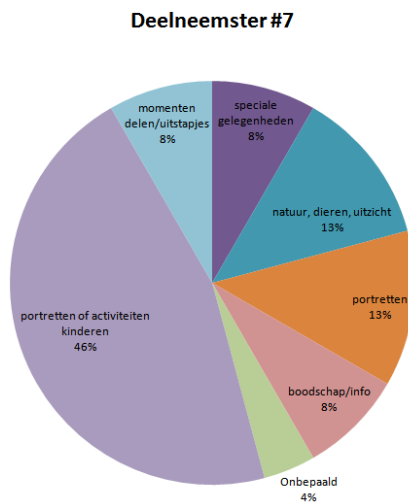
Deelnemer 5 heeft de meeste foto's ontvangen van activiteiten van kinderen (12%). Dit hield vooral de sport van een kleinzoon van haar zus in: wielrennen. Verder heeft ze 1 foto van een huisdier ontvangen die net terug was van de kapper (moment delen) en 11 procent uitstapjes van de familie (totaal 24% van de 97, zie figuur 18). Daar tegenover heeft ze 18% foto's ontvangen van familieleden en één oude foto van toen haar nichtjes jonger waren. Ook geeft ze aan in de eindmeting beter op de hoogte te zijn van wat haar familie doet. Ze spreekt ze niet zo veel. In dit geval gaan beide hypothesen op.

Deelnemer 6 heeft overwegend foto's ontvangen van de activiteiten van de kinderen van de zoon van zijn broer (75% van de 61), 19). Hij gaf ook aan meer op de hoogte te zijn van de sporten waar de kinderen op zitten en verder heeft hij niet op een andere manier contact

Figuur 19: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemer 6

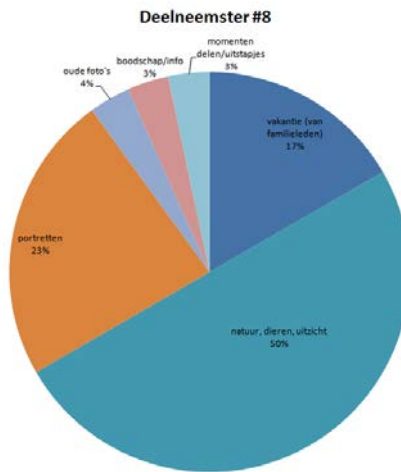
met zijn neef en diens vrouw. In dit geval gaan beide hypothesen op.

Figuur 20: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemer 7

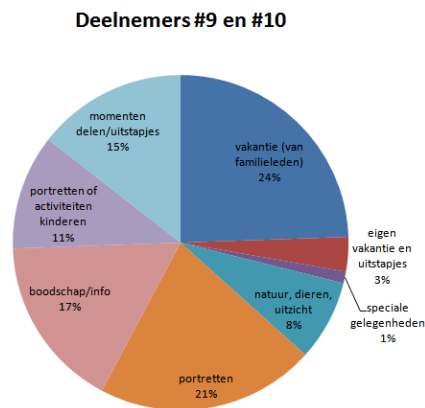
Deelnemer 7 heeft veel portretten en activiteiten van haar kleinkinderen ontvangen. Ze heeft in de gehele pilot periode maar 24 foto's ontvangen. 3 daarvan waren bloemstukken, ze gaf aan dat ze daar dol op is. Ook haar kleinkinderen een foto van zichzelf gestuurd. In het geval van deelnemer 7 heeft zij 46% foto's gehad van haar kleinkind tegenover 2 foto's van een speciale gelegenheid waar ze bij is geweest (zie figuur 20). In dit geval gaat hypothese 1 wel op, maar ze voelt zegt niet dat ze beter op de hoogte is van wat de familieleden in het dagelijks leven doen. Ze had namelijk al een goede band met haar kinderen en belt dagelijks met hen. Ze hadden wel meer contact in de pilot periode, maar dat kwam omdat ze was gevallen. Ook kwam haar dochter (de beheerder) vaker langs ter voorbereiding op

de interviews en dergelijke.

Figuur 21: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemster 8

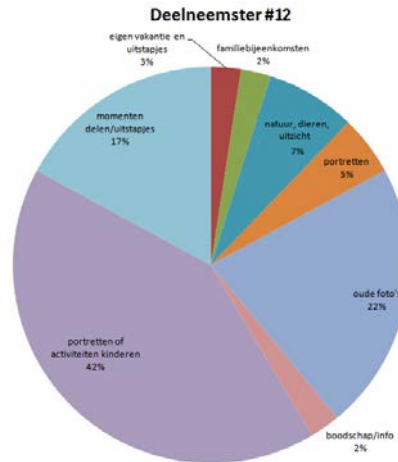
Deelnemster 8 heeft vooral foto's gehad van de katten van haar dochter 50% van de 30, zie figuur 21). Verder heeft ze wat portretfoto's gehad van haar kleinkinderen en vakantiefoto's van één van haar zoons. Ook hier gaat hypothese 1 op. Helaas is er geen eindmeting gedaan omdat deze mevrouw dement is en kan er geen antwoord gegeven worden wat betreft hypothese 2.

Figuur 22: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemster 9

11% van de foto's die deelnemers 9 en 10 hebben ontvangen, waren van kleinkinderen die in Amerika wonen. In totaal hebben ze 90 foto's ontvangen in de pilot periode, waarvan 15% waren van momenten, vooral van de drumband van hun dochter. 8% van de ontvangen foto's waren natuurfoto's (zie figuur 22). Ze hebben verder geen foto's ontvangen die ik wist te klassificeren als oud. In dit geval gaat hypothese 1 dus ook op. Deelnemers 9 en 10 geven aan dat ze zich niet vaker verbonden hebben gevoeld met hun familie en ook dat ze niet meer contact hebben met hun familie dan voorheen. Hypothese 2 wordt dus niet bevestigd.

Aan de kant van de familie gaf een kleindochter juist aan dat ze het soms moeilijk vond om te telefoneren met haar grootouders omdat ze niet zo goed meer horen en ze vindt het moeilijk om het gesprek gaande te houden. Voor haar is het contact door middel van foto's een goede uitkomst.

Figuur 23: Kwalitatieve Analyse van de gestuurde foto's naar deelnemer 11

En tenslotte de laatste mevrouw, deelnemer 12. Deze mevrouw heeft voornamelijk foto's ontvangen van de kleinkinderen van haar broer: 42% van de 41 foto's (zie figuur 23), 17% momenten en uitstapjes van de familie. Maar ook 22% oude foto's. Zij hechtte veel waarde aan de oude foto's want er waren veel familieleden op die al overleden waren. Ook waren foto's van de momenten, foto's van haar neef bij het graf van haar broer. Ze gaf vaak aan hoe belangrijk ze deze foto's vond. Hypothese 1 klopt dus ook bij deze mevrouw. Deze mevrouw gaf tijdens de interviews aan dat ze daadwerkelijk meer contact met haar familie heeft dan voorheen:

“Ja we hebben veel meer contact dan vroeger door het fotolijstje! Vroeger belden we 1 keer in de 3 weken en nu 1 keer per week!”

Ze geeft ook aan beter op de hoogte te zijn van wat haar familie doet. Hypothese 2 is waar voor deelnemer 12.

Conclusie Inhoud Foto's Hier volgt een overzicht van de bovenstaande resultaten met betrekking tot de hypothesen 1, 2 en 3:

	H1	H2	H3
Deelnemeester 1			
Deelnemeester 2	X		
Deelnemeester 3			X
Deelnemeester 4	X		
Deelnemeester 5	X	X	
Deelnemeester 6	X	X	
Deelnemeester 7	X		
Deelnemeester 8	X		
Deelnemeester 9 en 10	X		
Deelnemeester 12	X	X	

7.3 Thematische analyse

Effecten op het gevoel van verbondenheid: Nabijheidscirkels De nabijheidscirkels⁷ zullen besproken worden aan de hand van de gevonden thema's die betrekking hebben op de effecten op het gevoel van sociale verbondenheid. In dit gedeelte gaat het om de deelnemers van Pilot 1 en 2, zonder de dementerenden. De deelnemers hebben elk een unieke situatie. Het kan dat meerdere thema's voorkomen bij één persoon. De deelnemer wordt onder het thema geplaatst die het meest kenmerkend is voor zijn of haar situatie.

Thema 1: Verbondenheid verbetert met bepaalde personen doordat er meer contact is met die personen. Deelnemeester 11 heeft een netwerk van 23 personen. Ze heeft zelf één kind gehad (aangenomen kind) die is overleden. Daar heeft ze twee kleinkinderen aan over gehouden. Verder heeft ze goed contact met drie van de vier kinderen van haar broer. Met één van die kinderen (beheerder) is de band heel goed zelfs. Het gezin, dat bestaat uit haar neef, zijn vrouw, hun 3 kinderen en drie kleinkinderen plaatst zij in de binnenste cirkel. Haar eigen kleinzoon en een vriendin van haar plaatst ze ook in de binnenste cirkel. In de tweede cirkel wordt er nog een kind van haar broer geplaatst met diens vrouw, ook plaatst ze daar de vrouw van haar kleinzoon en drie van haar vriendinnen (uit de buurt). In de buitenste cirkel plaatst ze het derde kind van haar broer en diens vrouw. Deze hebben een tijd in het buitenland gewoond waardoor het contact is verwaterd. Tijdens de pilot is deze neef weer terug naar Nederland verhuisd met zijn vrouw. Momenteel is het contact met haar kleindochter en haar gezin om bepaalde redenen wat minder, daarom werden ook die in de buitenste cirkel geplaatst. Tijdens de eindmeting is dat laatste nog steeds het geval en staan ze nog steeds in de buitenste cirkel. De beheerder, diens vrouw en 3 kinderen staan nog steeds in de binnenste cirkel. De drie kleinkinderen van haar neef staan daar ook nog steeds. De andere neef en vrouw staan nog steeds in de tweede cirkel. Maar de neef en vrouw die eerst in de buitenste cirkel stonden en nu weer in Nederland wonen, zijn nu verplaatst naar de binnenste cirkel. De oudere vertelde hoe geweldig ze het vond dat deze

⁷Vanwege de vertrouwelijke informatie die de nabijheidscirkels bevatten, zal ik de nabijheidscirkels van de deelnemers niet plaatsen, maar slechts bespreken.

neef haar opbelde omdat hij had gehoord over het lijstje. In het feedbackboekje schrijft ze ook:

“Leuk dat we, naar aanleiding van mijn aanwinst, na zo veel jaar weer contact hebben gekregen. Dat jullie zelfs ook al langs gekomen zijn! Niet te geloven! Zonder dit experiment was dit niet gebeurd.”

Natuurlijk speelt het ook mee dat de neef weer naar Nederland was verhuisd en ook daarom contact op nam en eerder niet. Maar het is wel interessant dat hij meteen over het lijstje begon en foto's wilde sturen. Helaas lukte het hem niet om foto's te sturen, of had hij het niet goed begrepen, maar heeft hij foto's via de beheerder gestuurd. De nabijheid van de andere neef was al goed, en de nabijheid van deze neef is dus erg verbeterd. De derde neef en diens vrouw zijn in de tweede cirkel gebleven en hebben ook geen foto's gestuurd.

Thema 2: Verbondenheid verbetert doordat de oudere meer op de hoogte is van wat de familie doet. Het netwerk van deelnemer 6 bestaat uit 19 personen. Hij heeft één broer en die heeft 2 kinderen. Één van die kinderen (beheerder) heeft 5 kinderen. De ander heeft 2 kinderen. Daarnaast heeft hij nog 7 vrienden, voornamelijk mensen uit de buurt. Zijn broer, met diens vrouw en twee kinderen plaatste hij tijdens de nul-meting in de binnenste cirkel. In die cirkel plaatste hij nog 3 vrienden. Vier van de kleinkinderen van zijn broer, en de vrouwen van de zoons van zijn broer, plaatste hij in de tweede cirkel. Verder plaatste hij nog 3 vrienden in de tweede cirkel. In de buitenste cirkel plaatste hij de drie (jongere) kleinkinderen. In de eindmeting kwamen de vrouwen van de zoons van zijn broer wat dichterbij: in de binnenste cirkel (de tweede broer en zijn vrouw doen niet mee aan het project, terwijl de vrouw van de eerste zoon de beheerder is van de familiewebsite). Ook werden alle kleinkinderen van zijn broer in de tweede cirkel geplaatst, waarvan de oudste op de rand van de binnenste en tweede cirkel. De oudere heeft veel foto's ontvangen waar de kinderen van de eerste zoon op staan. Van de andere twee kleinkinderen heeft hij helemaal geen foto's ontvangen. De drie vrienden die eerder in de buitenste cirkel werden geplaatst, kwamen nu op de tweede cirkel terecht. Ook wilde hij graag negen vrienden toevoegen aan zijn netwerk, waarvan één in de binnenste cirkel en twee in de buitenste cirkel. Één van de vriendinnen uit de buitenste cirkel heeft ook foto's gestuurd. 6 vrienden kwamen in de tweede cirkel terecht. Een vriend waarvan hij graag foto's zou willen ontvangen heeft nog geen foto's gestuurd, maar is wel in de binnenste cirkel gebleven. Belangrijk is dat de beheerder van de tweede naar de binnenste cirkel is verschoven. Dit zou best aan het lijstje kunnen liggen want ze heeft zelfs meer foto's verstuurd dan de neef van de oudere en zij was de beheerder die het project op zich heeft genomen. Maar dit zijn natuurlijk speculaties want hij heeft het nooit specifiek over haar gehad, meestal noemde hij de naam van zijn neef als het over de foto's ging.

Thema 3: Oudere voelt zich meer verbonden omdat hij/zij zich meer betrokken voelt bij wat er gaande is in de familie. Deelnemster 5 heeft wel meer dan honderd familie-leden. Ze komt uit een gezin van 9 kinderen die in totaal 36 kinderen en hebben gehad en daarvan in totaal 78 kleinkinderen. Één zus heeft zelf 12 achterkleinkinderen. Daarbij zijn de partners, die ook deel van de familie zijn geworden, nog niet meegerekend. Zij heeft besloten om alleen de mensen met wie ze ook daadwerkelijk contact heeft en een goede band mee heeft te plaatsen in de nabijheidscirkel. In haar nabijheidscirkel bestaat

haar netwerk uit 17 personen. De broers en zussen werden tijdens de nulmeting in de binnenste cirkel geplaatst. Twee broers werden op de rand van de binnenste en de tweede cirkel geplaatst. Één nicht werd ook in de binnenste cirkel geplaatst (dochter van broer). 4 neven en nichten werden in de tweede cirkel geplaatst en 4 neven en nichten werden op de rand van de tweede en de buitenste cirkel geplaatst. Bij de eindmeting werden de meeste personen in de binnenste cirkel geplaatst. Twee broers werden op de rand van de tweede cirkel geplaatst, waarvan één daar in de nul-meting ook al was geplaatst. Twee broers zijn dus omgewisseld van de binnenste naar de rand van de tweede cirkel en andersom. Deze broers hebben geen foto's gestuurd (ze zijn al in de 80). Verder zijn alle neven en nichten die niet in de binnenste cirkel waren, dichterbij gekomen: een viertal van de derde naar de tweede cirkel en een drietal van de tweede naar de eerste cirkel. Één nicht is op dezelfde plek gebleven. Twee van de nichten die dichterbij zijn gekomen hebben foto's gestuurd. Daarvan heeft de één er maar één gestuurd en de ander 10 foto's. De laatste is van de tweede cirkel naar de binnenste cirkel verplaatst. De oudere heeft hier niets specifiek over gezegd, dus het is niet mogelijk om te concluderen dat dit door de foto's komt. Vooral omdat de andere nichten en neven ook dichterbij zijn geplaatst zonder dat zij foto's hebben gestuurd. Wel zou het kunnen dat het algehele familie gevoel - het behoren tot de groep - beter is geworden.

Thema 4: Oudere voelt zich meer verbonden vanwege het gevoel dat er aan hem/haar wordt gedacht. Deelnemer 2 heeft een heel groot netwerk (41 personen). Ze heeft 5 kinderen en 6 kleinkinderen. Strategisch staan in de nul-meting haar vijf kinderen en haar 9 broers en zussen in de binnenste cirkel. Daarna komen haar kleinkinderen, en daarna de kinderen van haar broers en zussen. Ze heeft een tante die nog leeft en die is heel dichtbij, in de binnenste cirkel. Ook noemde ze een nicht, die is in de tweede cirkel. In de eindmeting zijn de kleinkinderen verplaatst naar de binnenste cirkel op dezelfde hoogte als haar kinderen. De broers en zussen staan ook nog steeds in de binnenste cirkel. Ze licht toe dat ze de oudste is en ze haar broers en zussen ook een beetje als haar kinderen ziet. De tante die eerst in de binnenste cirkel stond is nu verplaatst naar de buitenste cirkel. De nicht is in de tweede cirkel gebleven. Bij deze mevrouw zijn de kleinkinderen allemaal dichterbij gekomen. Ze heeft foto's van haar kinderen ontvangen waar de kleinste kleinkinderen op staan. Van haar oudere kleindochter die 20 jaar is, heeft ze ook foto's ontvangen. Van haar kleinzoon van 16 heeft ze geen foto's ontvangen. Dat alle kleinkinderen dichterbij zijn gekomen, zou dus wel aan het lijstje kunnen liggen. De kleinzoon hoort daar gewoon bij, ook al heeft hij geen foto's gestuurd.

Thema 5: Oudere spreekt niet over verbeterde verbondenheid, maar het extra contact heeft wel een bepaald effect. Het netwerk van deelnemer 1 bestaat uit 15 personen. Ze heeft 6 kinderen en 6 kleinkinderen. In de nul-meting had zij 7 personen in de binnenste cirkel geplaatst. In de tweede cirkel plaatste ze 6 mensen: 4 kleinkinderen en twee vriendinnen en in de buitenste cirkel plaatste ze een vriendin en één kleindochter. Bij de eindmeting werden de meeste mensen uit de tweede cirkel geplaatst in de binnenste cirkel, alleen die ene kleindochter die eerder in de buitenste cirkel geplaatst was, was nu in de tweede cirkel. Twee kleinkinderen die eerder in de tweede cirkel waren geplaatst stonden in de eindmeting op de rand van de binnenste en de tweede cirkel. De meeste mensen zijn dus dichterbij gekomen. De twee vriendinnen daarentegen, die in de nul-meting in de middelste cirkel waren zijn verplaatst naar de buitenste cirkel. De vriendin die in de nul-meting in de

buitenste cirkel stond is verplaatst naar de binnenste cirkel. Dit zou kunnen komen omdat ze de vriendin niet lang geleden had gezien, terwijl ze minder contact heeft met de twee vriendinnen van de bridgeclub.

Bij deelnemers 9 en 10 deed alleen de mevrouw dit onderdeel van de meting, zowel bij de nul-meting als bij de eindmeting. Het netwerk bestaat uit 22 personen. Zij hebben 5 kinderen waarvan één helaas is overleden. Ze hebben 6 kleinkinderen en één achterkleinkind. De meneer heeft twee broers die nog leven, zij heeft 1 zus die nog leeft. Van de vier kinderen woont er één in Utrecht, één in Friesland, één in Frankrijk en één in Japan. Met de zoon in Japan is er weinig contact, ze plaatste hem tijdens de nul-meting op de rand van de binnenste en de tweede cirkel. De andere drie kinderen waren wel in de binnenste cirkel. Van de kleinkinderen woonden er op het moment van de nulmeting 2 in Nederland, één in Lissabon, 2 op Bonaire en één in Amerika. De eerste drie zijn in de binnenste cirkel geplaatst en de laatste drie in de tweede cirkel, waarvan één op de rand van de binnenste cirkel. Bij de eindmeting viel het op dat de kaartjes dichter op elkaar werden geplaatst waardoor er weinig mensen waren die in de tweede cirkel terecht kwamen. De personen die daar terecht zijn gekomen zijn: De partners van de vier kinderen, één is op de rand van de binnenste cirkel geplaatst. Ook de broers van meneer werden op de rand geplaatst (vooral, lichtte ze toe, omdat het niet haar familie is). Twee achterkleinkinderen die in Amerika wonen, werden ook op de rand van de tweede cirkel geplaatst. Van mensen die foto's hebben gestuurd zijn degenen in Amerika wonen van de tweede naar de binnenste cirkel verplaatst. Mevrouw zegt zelf niet dat ze meer op de hoogte is of zich beter verbonden voelt door de foto's, maar toch zijn ze dichterbij gekomen. Ook heeft ze twee neven uit Bonaire dichterbij geplaatst, maar die hebben geen foto's gestuurd. Wel zijn het de broers van de nicht uit Amerika, dus het kan dat ze de drie daarom bij elkaar plaatst. De mensen zijn intussen ook niet op vakantie geweest, dus we zouden kunnen zeggen dat het fotolijstje die verdere familie die in het buitenland wonen, toch dichterbij heeft gebracht.

Thema 6: Geen/nauwelijks verbetering in sociale verbondenheid, omdat de banden al goed waren en/of er is niet veel gebruik gemaakt van het delen via het fotolijstje. Deelnemer 3 heeft een netwerk van 31 personen. Ze heeft 3 kinderen die elk ook 3 kinderen hebben gekregen (9 kleinkinderen). In de nulmeting zijn de meeste kinderen en kleinkinderen in de binnenste cirkel geplaatst. Ze heeft nog 5 goede vriendinnen in de binnenste cirkel en 1 nicht en een vriendin in de tweede cirkel. Familie van haar broer is allemaal wat verder weg: tweede en buitenste cirkel. Bij de eindmeting plaatste ze één van haar zoons in de tweede cirkel en haar dochter op de rand van de eerste en de tweede cirkel. Verder veranderde niet veel, alleen de familie van haar broer plaatste ze wat dichterbij. één zoon en een dochter zijn dus wat verder weg geplaatst. De zoon had wel één foto gestuurd, maar heeft geen profiel foto. Het zou dus best kunnen dat zij niet weet dat hij de foto heeft gestuurd. De dochter was beheerder en heeft de meeste foto's gestuurd. In dit geval is de verandering van de band heel moeilijk te relateren aan het gebruik van het fotolijstje.

Deelnemer 4 heeft een netwerk van 37 personen. Ze komt uit een gezin van 9 kinderen en heeft zelf 2 kinderen en 3 kleinkinderen. Bij de nul-meting plaatste ze haar 8 broers en zussen en haar 2 kinderen en 3 kleinkinderen, en ook een vriendin, in de binnenste cirkel. Twee broers stonden op de rand van de binnenste en de tweede cirkel. Twee kinderen van haar broers en zussen plaatste ze in de tweede cirkel en ook een kleinkind van haar zus. De

andere neven en nichten en vrienden kwamen in de buitenste cirkel. Bij de eindmeting waren alleen nog maar twee zussen en een broer en haar twee kinderen in de binnenste cirkel. één zus stond op de rand van de binnenste en de tweede cirkel. Haar drie kleinkinderen bevonden zich in de tweede cirkel, tezamen met nog twee broers en het kleinkind van haar zus die daar in de nul-meting ook stond. Drie neven en een nicht werden ook in de tweede cirkel geplaatst. Alle andere neven en nichten en vriendinnen werden in de buitenste cirkel geplaatst. De vriendin die in de nul-meting in de binnenste cirkel was, staat nu op de rand van de buitenste en de tweede cirkel. Bij deze mevrouw zijn veel mensen dus juist wat verder weg geplaatst. Dit terwijl ze allemaal foto's hebben gestuurd, ook een broer waar ze het niet van verwacht had. Deze broer is bij de eindmeting in de buitenste cirkel terecht gekomen.

Deelneemster 7 heeft een netwerk van 14 personen. Ze heeft één broer en één zus die nog leven. Ze heeft 3 kinderen en 3 kleinkinderen. Daarnaast heeft ze nog 4 vrienden en een nicht waarmee ze een goede band heeft (de dochter van haar broer). In de binnenste cirkel plaatste, tijdens de nul-meting, ze haar drie kinderen en haar broer. Verder plaatste ze nog haar drie vriendinnen en het jongste kleinkind in de binnenste cirkel. Een vriendin, de nicht en haar dochttertje werden op de rand van de binnenste en de tweede cirkel geplaatst. Twee overige kleinkinderen kwamen in de tweede cirkel en haar zus kwam in de buitenste cirkel terecht. Die spreekt ze ook maar één keer in het jaar ongeveer. Bij de eindmeting veranderde er nauwelijks iets. Één kleinkind die eerst op de rand van de binnenste en de tweede cirkel stond, kwam nu in de binnenste cirkel terecht (hij heeft 2 foto's gestuurd) en drie van haar vriendinnen kwamen juist op die rand terecht (geen foto's gestuurd).

Conclusies: Effecten op verbondenheid Over het algemeen kan dus worden gesteld dat de mensen die daadwerkelijk foto's hebben gestuurd wel dichterbij komen:

- Deelneemster 1: meeste familieleden dichterbij.
- Deelneemster 2: kleinkinderen dichterbij, van allemaal foto's behalve van 1 kleinzoon (puber).
- Deelneemster 5: aantal nichten dichterbij gekomen (zowel degenen die wel als degenen die geen foto's hadden gestuurd).
- Deelnemer 6: beheerder dichterbij gekomen.
- Deelnemers 9 en 10: familie uit Amerika en Bonaire zijn dichterbij gekomen, terwijl de nicht uit Amerika alleen gestuurd heeft.
- Deelneemster 12: een neef en diens vrouw dichterbij gekomen “vanwege het lijstje” zegt zij.

Bij sommige mensen lijkt de band iets minder geworden, of is er nauwelijks een verandering te zien:

- Deelneemster 3: twee kinderen, waaronder de beheerder, wat verder weg geplaatst.
- Deelneemster 4: veel familieleden verder weg geplaatst.

- Deelnemster 7: nauwelijks verandering.

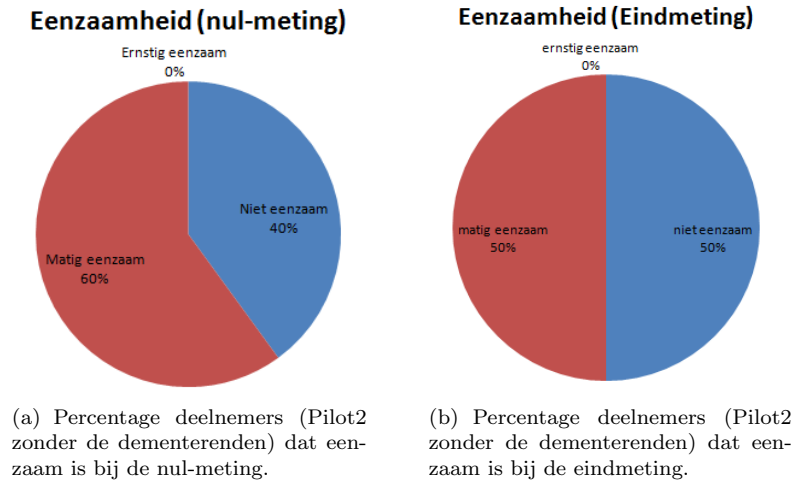
In de meeste gevallen in de verandering dus wel positief en heeft het ook invloed op de familiebanden met anderen. In 20% van de gevallen is de verandering negatief. In de discussie (hoofdstuk 8.2 worden mogelijke verklaringen hiervoor gegeven.

Effecten van verbondenheid op eenzaamheid Hypothese 4 was:

“Het verbeteren van de verbondenheid van ouderen met hun (klein)kinderen zal ertoe leiden dat ouderen zich minder eenzaam voelen.”.

Deze hypothese kan beantwoord worden aan de hand van het laatste thema.

Thema 7: Eenzaamheid: Oudere voelt zich minder eenzaam

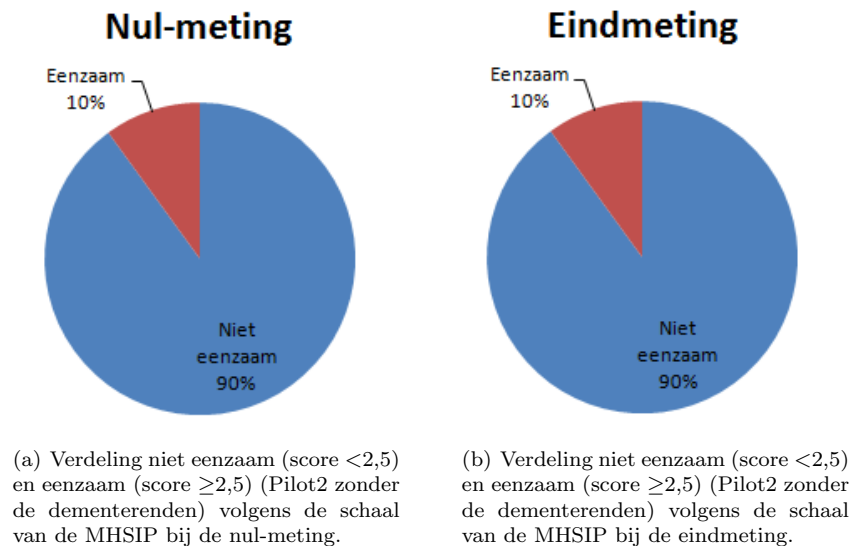

Figuur 24: Resultaten eenzaamheidsschaal de Jong Gierveld (1985)

Uit de vragenlijsten was af te leiden dat geen van de deelnemers ernstig eenzaam was (Score > 9 , Eenzaamheidsschaal de Jong Gierveld (1985)). Bij de nul-meting was 40% niet eenzaam (score < 3). Bij de eindmeting was dit percentage verhoogd tot 50%. Ik heb geen eindmeting gedaan bij de twee dementerende dames, dus die zijn niet meegenomen in deze vergelijking. Zij werden bij de nul-meting geclassificeerd als “Matig Eenzaam” (score ≥ 3 en ≤ 9).

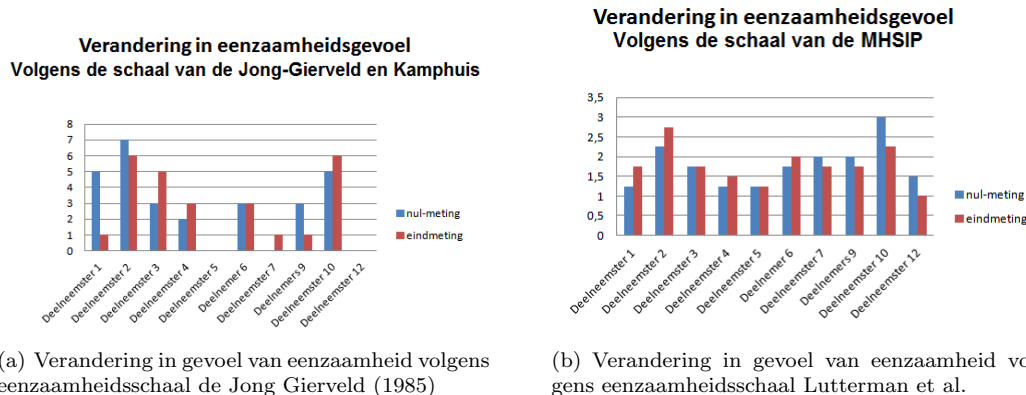
De eenzaamheidsschaal van de MHSIP van Lutterman et al. is niet meegerekend in de beoordeling van eenzaamheid hierboven, omdat het op een andere manier berekend wordt: score $< 2,5$ niet eenzaam, score $> 2,5$ eenzaam.

Volgens de verbondenheidsschaal van Lutterman et al., gebruikt in de MHSIP, is bij de nul-meting als bij de eindmeting maar 1 persoon echt eenzaam (zie figuur 25). Bij de nul-meting is dit deelnemster 10 en bij de eindmeting is het deelnemster 2. In figuur 7.3

Figuur 25: Resultaten eenzaamheidsschaal Lutterman (MHSIP)

valt het inderdaad op dat deelnemers 2 en 10 inderdaad erge hoge waarden hebben in beide schalen, alleen is het verschil tussen de nul- en eindmeting net andersom.

Volgens de verbondenheidsschaal van Lutterman et al. hebben 4 mensen bij de eindmeting meer eenzaamheidsgevoelens dan bij de nul-meting (deelnemers 1, 2, 4 en 6). Bij de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) zijn dit deelnemers 3,4,7,10. Bij een aantal deelnemers is het gevoel gelijk gebleven (deelnemers 3 en 5 (Lutterman et al. vs. deelnemers 5, 6 en 12 (de Jong Gierveld (1985))) en bij de overige deelnemers is het gevoel van eenzaamheid minder geworden (deelnemers 7, 9, 10 en 12 volgens de MHSIP schaal vs. deelnemers 1,2 en 9 volgens de schaal van de Jong Gierveld (1985)).

De twee meetinstrumenten die gebruikt zijn lijken dus in sommige gevallen in tegenspraak met elkaar te zijn (zie tabel 1). Het verschil zou kunnen komen omdat de eenzaamheids-

schaal van de Jong Gierveld (1985) uitgebreider is (11 items) dan de verbondenheidsschaal van Lutterman et al. (4 items). De schaal van de MHSIP wordt ook in een algemenere context gebruikt: het gevoel van verbondenheid met betrekking tot de gezondheid in landelijke enquêtes. De eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) wordt gebruikt in wetenschappelijke onderzoeken. In de discussie wordt dit verschil nader bestudeerd (hoofdstuk 8.2).

Eenzaamheidsschaal \ Verbondenheidsschaal	Toegenomen	Gelijk gebleven	Afgenomen
	Toegenomen	Gelijk gebleven	Afgenomen
Toegenomen	4	3	7,10
Gelijk gebleven	6	5	12
Afgenomen	1,2		9

Tabel 1: Vergelijking Eenzaamheidsschaal de Jong Gierveld (1985) en verbondenheidsschaal Lutterman et al.

Uit de resultaten van de nabijheidscirkels blijkt dat bij deelnemers 1, 2, 5, 6, 9, 10 en 12 de gevoelens van verbondenheid zijn toegenomen. Dit komt het meeste overeen met de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985), waarbij bij deelnemers 1,2 en 9 de eenzaamheid is afgenomen en bij deelnemers 5, 6 en 12 de gevoelens van eenzaamheid gelijk zijn gebleven (en dus niet zijn afgenomen). Hypothese 4 klopt in 30% van de gevallen.

Gebruik van het fotolijstje In deze paragraaf zullen de thema's met betrekking tot het gebruik van het fotolijstje behandeld worden. Ook kan aan de hand van deze thema's iets gezegd worden over hypothese 5 die te maken heeft met het gebruik van het fotolijstje:

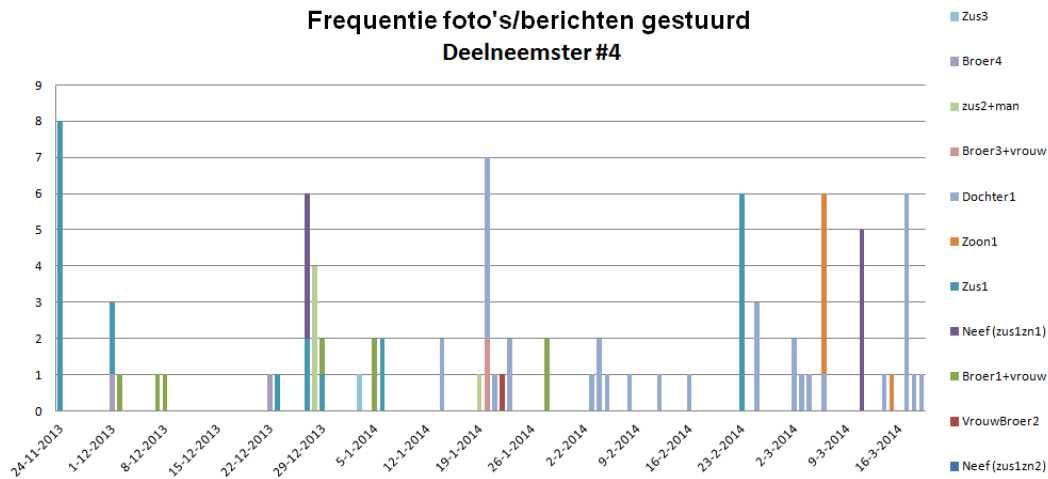
“Deze manier van contact onderhouden zal vooral veel gebruikt worden door de kleinkinderen (jongere generatie), omdat zij al gewend zijn om foto's te delen met hun vrienden via social media.”

Thema 1: Meteen enthousiast beginnen en aanhouden:

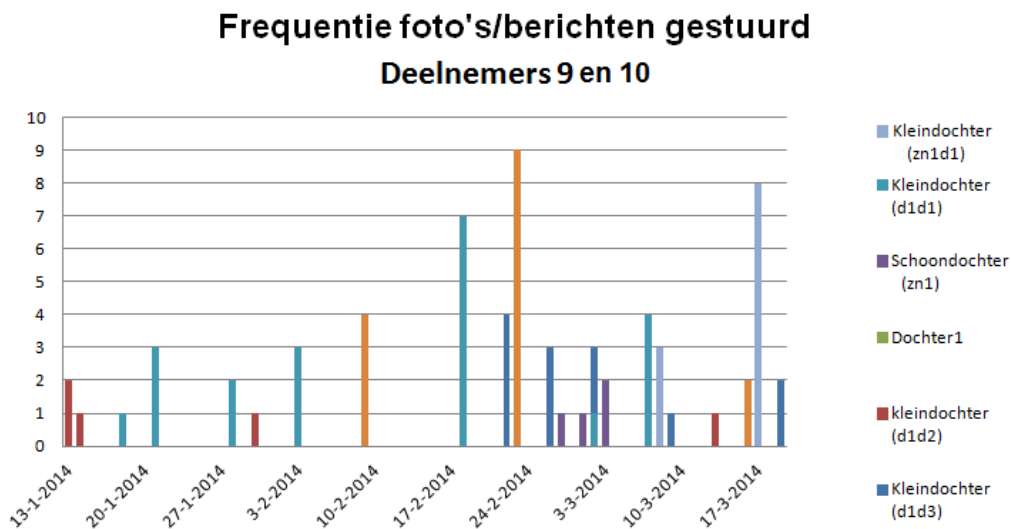
Deelnemers 4 en het echtpaar (9 en 10) zijn de enige waarbij foto's vanaf het begin enthousiast gestuurd werden en ook hebben aangehouden: ongeveer elke week worden er wel foto's gestuurd.

De dochter van deelnemer 4 woont in het buitenland (Engeland) met haar 3 kleine kinderen (een jongen van 5 en een tweeling die 1 jaar zijn geworden tijdens dit onderzoek). Zij stuurt regelmatig foto's van haar kinderen. De zoon van deze mevrouw woont ook in het buitenland (Singapore) en reist in zijn vrije tijd door Azië. Verder komt deze mevrouw uit een gezin van 9 kinderen. Er waren dus genoeg mensen in het netwerk die foto's konden sturen.

Van deelnemers 9 en 10 wonen veel familieleden in het buitenland: Een zoon woont in Frankrijk en daarvan wonen twee zoons in Bonaire, en een dochter in Amerika. Ze hebben ook een zoon die in Japan woont en een dochter die wel in Nederland woont, maar best ver: in Leeuwarden. Verder hebben ze een kleindochter die in Lissabon woonde tijdens het onderzoek en een andere kleindochter die door Nieuw Zeeland is gaan reizen tijdens het

Figuur 26: Pilot periode Deelnemer 4, totaal 108 foto's

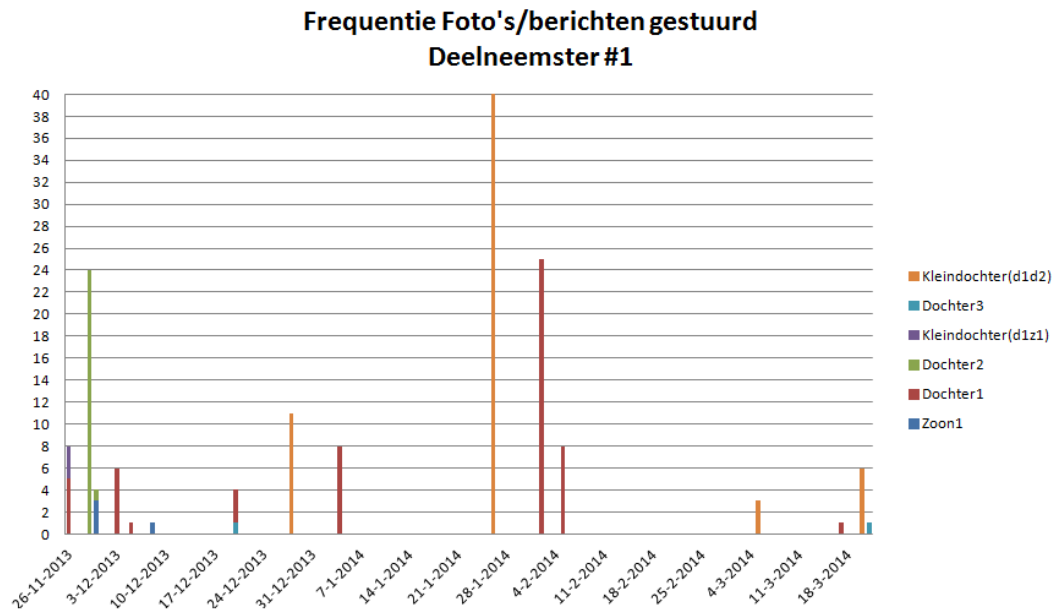

Figuur 27: Pilot periode Deelnemers 9 en 10, totaal 75 foto's

onderzoek. Ook zijn er twee familieleden tijdens het onderzoek op vakantie geweest. Vooral de kleinkinderen hebben enthousiast foto's gestuurd. Hypothese 5 wordt door deze familie bevestigd.

Thema 2: Meteen enthousiast beginnen en later minder:

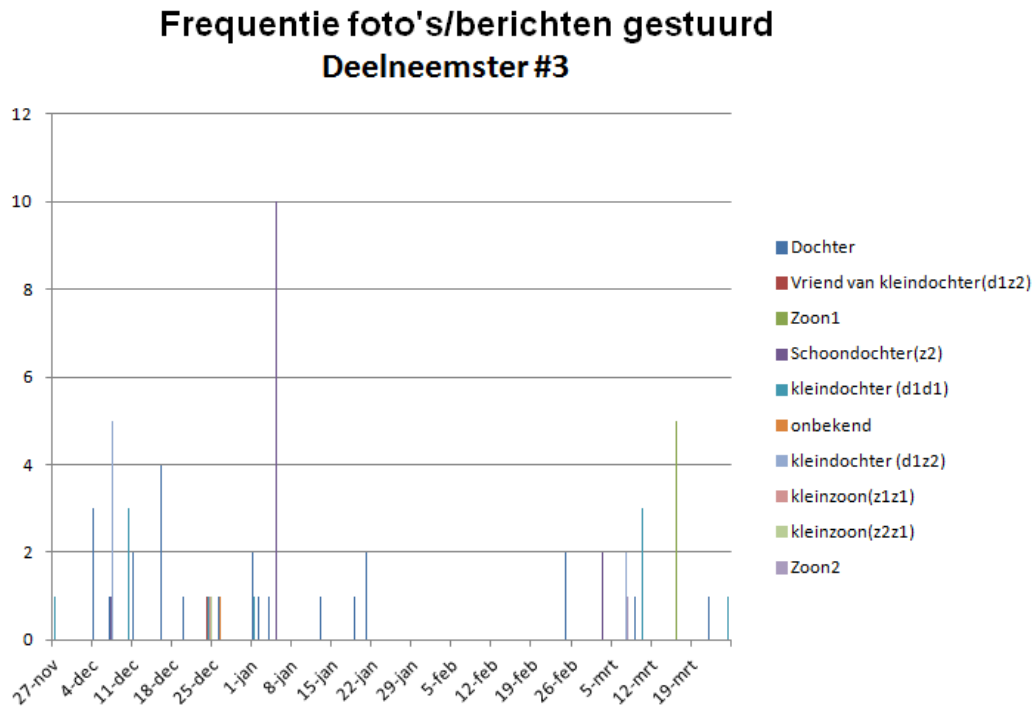
Deelnemer 1 was de mevrouw wiens familie op vakantie ging en zij daarom het lijstje eerder kreeg. In het begin zijn er dan ook regelmatig foto's gestuurd, maar vanaf ze het nieuwe lijstje kreeg, in januari werd dat minder. Dit kan verschillende oorzaken hebben:

Figuur 28: Pilot periode Deelnemer 1

de overstap van het oude naar het nieuwe lijstje was verwarrend (andere website en ander email-adres). Maar het kan ook dat de familie toen terug was van vakantie en ze daarom minder de behoefte hadden om foto's te sturen. Ook ging deze mevrouw zelf ook weleens op vakantie, dus dan heeft het voor de familie ook weinig zin om foto's te sturen als ze niet aanwezig is. Deze mevrouw heeft ook een kleindochter die veel foto's stuurde, maar volgens de oudere stuurde de kleindochter vooral foto's namens haar moeder, omdat die niet zo goed met de techniek overweg kon.

Thema 3: Meteen enthousiast beginnen, later minder, dan weer meer tot regelmaat:

Figuur 29: Pilot periode Deelnemer 3, totaal 69 foto's

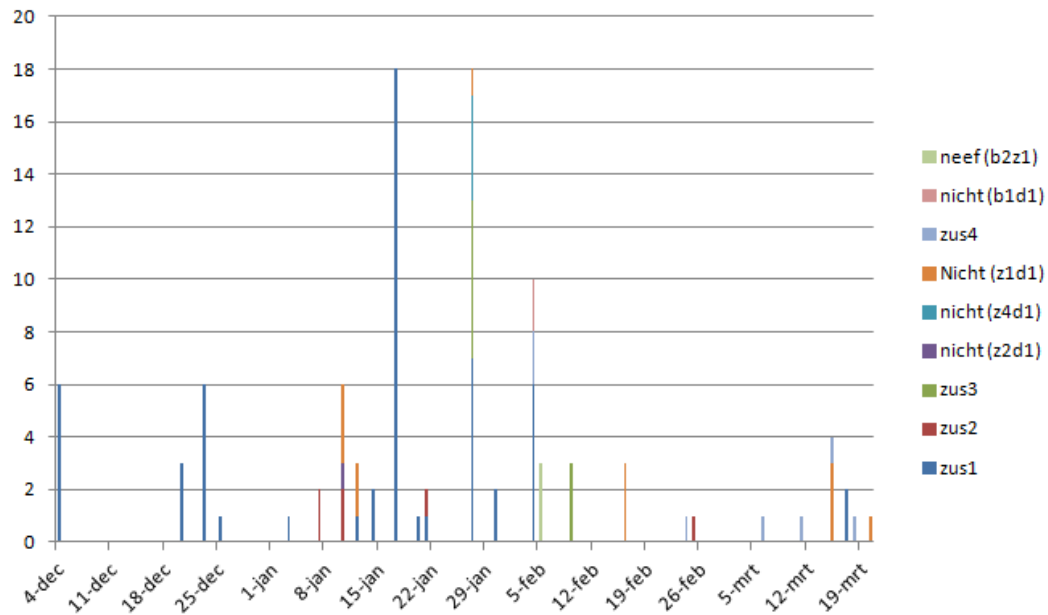
De familie van deelnemer 3 heeft een maand geen foto's gestuurd. Ik heb toen de beheerder een herinneringsmail gestuurd. Daarna begon de familie weer. Wat precies de reden is van deze tussenpauze is niet bekend. Bij deze mevrouw waren er 5 kleinkinderen die foto's hadden gestuurd. Ook bij deze familie wordt hypothese 5 bevestigd.

Thema 4: Terughoudend in het begin en later meer:

Het duurde even voordat de familie van deelnemer 5 het sturen van de foto's onder de knie had. Het waren namelijk vooral haar zussen die foto's stuurden, en die zijn ook van de oudere generatie. Toen ze het eenmaal door hadden bleven ze regelmatig foto's sturen. Ze heeft ook een hele grote familie, waardoor er regelmatig van verschillende mensen foto's binnen kwamen. Bij deze mevrouw heeft de jongere generatie, de kleinkinderen van haar broers en zussen, geen foto's gestuurd.

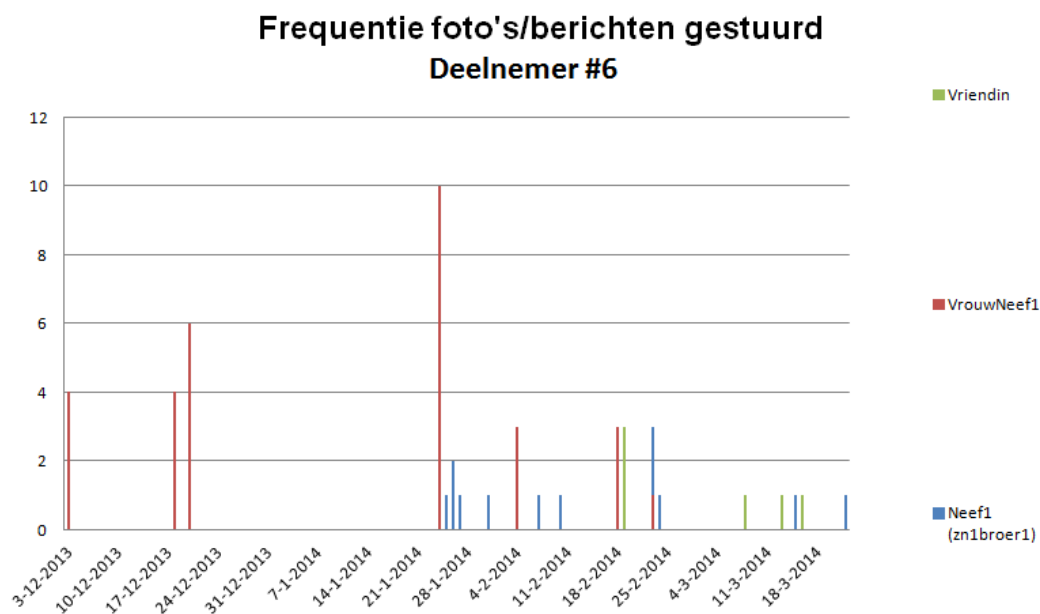
Deelnemer 6 heeft zelf geen kinderen. Zijn neef en diens vrouw sturen foto's. De neef stuurt altijd foto's via de mail: hij is door zijn vrouw benoemd tot veilige afzender. Zij is beheerder en stuurt altijd foto's via de website. Het duurde ook even voordat de familie op gang kwam, maar ze sturen regelmatig foto's en berichten. Deze meneer heeft geen foto's gehad

Frequentie foto's/berichten gestuurd Deelneemster #5

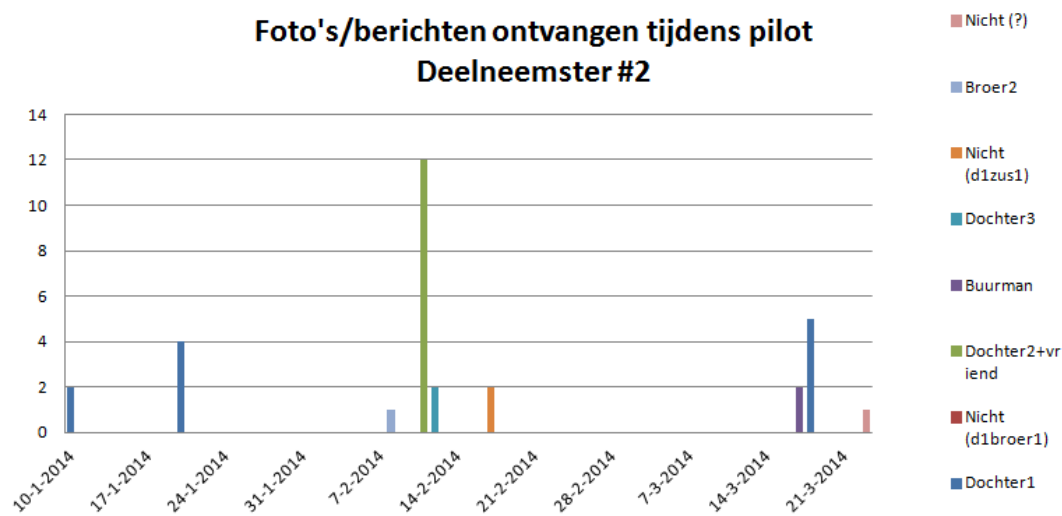
Figuur 30: Pilot periode Deelnemer 5

van de jongere generatie.

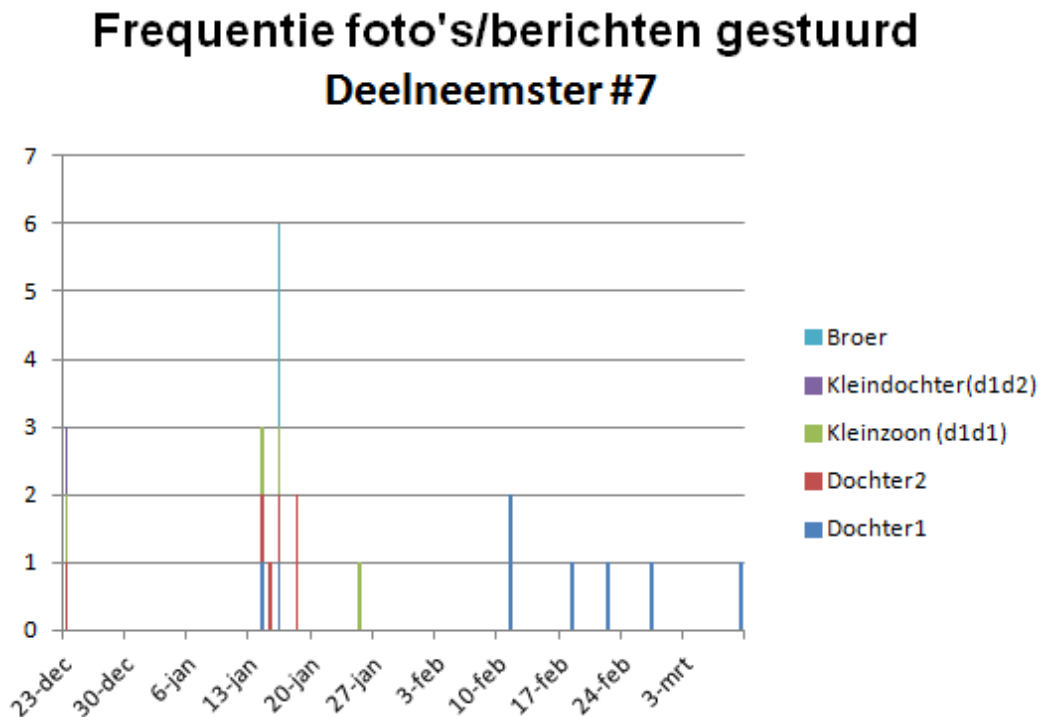
Figuur 31: Pilot periode Deelnemer 6

Thema 5: Terughoudend in het begin en niet op gang gekomen:

Figuur 32: Pilot periode Deelnemer 2

Aan de activiteit in figuur 32 is af te lezen dat de familieleden van deelnemster 2 niet zo actief waren als bij de andere deelnemers. Twee van haar dochters hebben elk in totaal 12 foto's foto's gestuurd. De ene heeft de 12 foto's op één dag gestuurd, de ander heeft op 4 verschillende momenten. Ook een kleindochter (20 jaar) heeft een foto gestuurd (nadat de oudere erom had gevraagd).

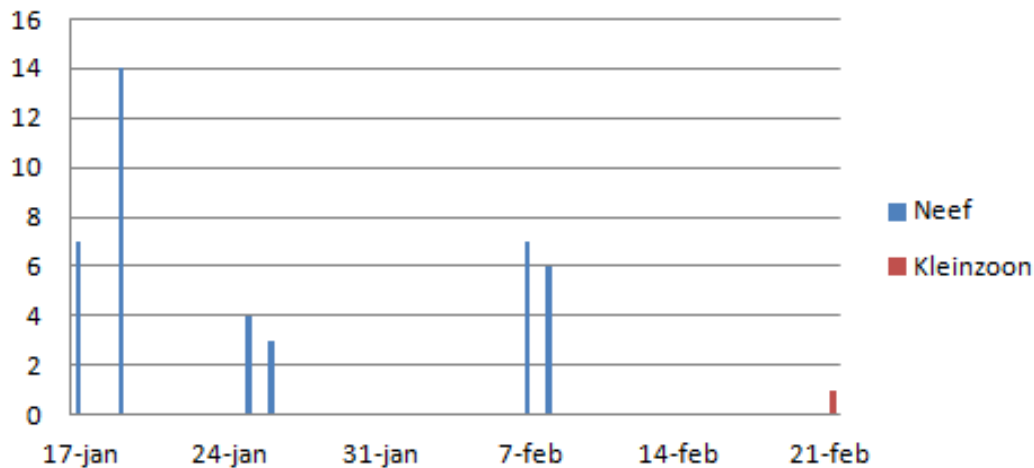

Figuur 33: Pilot periode Deelnemer 7

In de familie van deelnemster 7 wordt het fotolijstje als aanvulling gebruikt op het vele contact dat er al is. In de eindmeting zei de mevrouw eerst dat ze vaak belt met haar kinderen. Als ze een foto heeft ontvangen belt ze ook op om erover te praten. Echter, later gaf ze weer aan dat ze niet per se meer contact heeft of vaker met haar kinderen belt. Twee kleinkinderen hebben een paar foto's gestuurd, maar ook niet zo vaak (2 stuks per kleinkind).

Van deelnemster 12 sturen maar 2 familieleden foto's. Haar neef begin in het begin redelijk vlot met sturen, maar na een tijd werd het steeds minder. Haar kleinzoon heeft één foto gestuurd.

Aantal gestuurde foto's per familielid Deelneemster 12

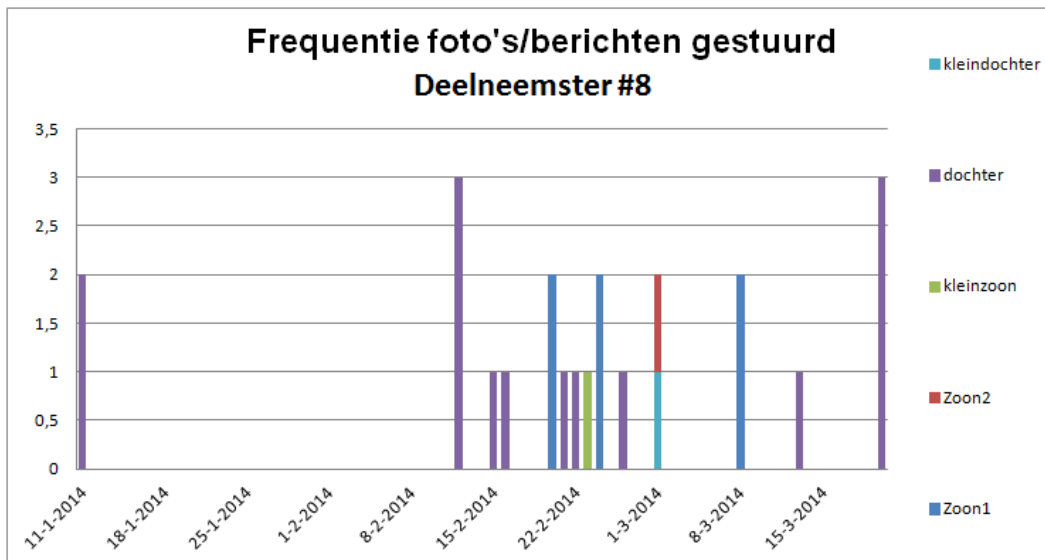

Figuur 34: Activiteit Familiewebsite Deelneemster 12, totaal 48 foto's

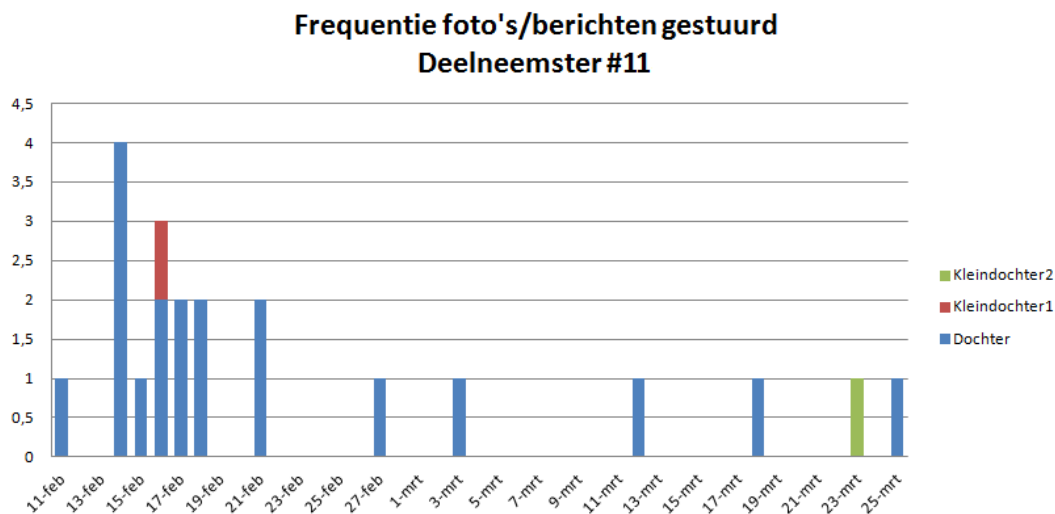
Thema 6: Dementerende gebruikers :

De familieleden van de dementerende gebruikers gebruikten het fotolijstje op een andere manier dan de andere gebruikers. Ze sturen vooral berichten over wat er op bepaalde dagen gaat gebeuren.

Het fotolijstje voor deelneemster 8 is aangevraagd door haar dochter. Omdat de mevrouw sinds korte tijd in de gesloten inrichting woont van het Bartholomeus Gasthuis, en geen telefoon meer kan bedienen, zocht de dochter naar een andere manier om contact te onderhouden. Ze mist het om haar moeder te kunnen bellen. Ze gaf tijdens het kennismakingsgesprek al aan dat ze vooral foto's van haar katten zou sturen, omdat dat de gedeelde passie van haar en haar moeder is. Verrassend genoeg hebben ook haar twee broers en de twee kinderen van één van de broers, ook foto's gestuurd. Voor de bediening van het fotolijstje (foto binnenhalen vooral) is er hulp van de medewerkers uit de verzorging van het Bartholomeus Gasthuis. Opvallend was dat, toen ik met de mevrouw sprak, zij even niet zeker was of ze nou 3 of 2 kinderen had. De volgende keer dat ik langs ging had ook haar derde kind foto's naar het lijstje gestuurd en toen wist ze het wel weer.

Figuur 35: Pilot periode Deelnemer 8

Figuur 36: Pilot periode deelnemer 11

De familie van deelnemer 11 (dementerend) begon in het begin enthousiast met sturen van foto's en berichten. Helaas waren er meermaals technische problemen, waardoor de animo is afgenomen. Alhoewel de technische problemen waren verholpen heeft ze na 25 maart, bij het schrijven van deze resultaten eind april, geen nieuwe foto's of berichten meer ontvangen. In totaal heeft deze mevrouw 20 foto's en berichten ontvangen.

Conclusie: Gebruik van het fotolijstje Hypothese 5 geldt voor twee families (deelnemers 3, en 9& 10) die kleinkinderen hebbe rond de 20 jaar. Deelnemers 2 en 4 zijn de jongste deelnemers. Deelnemer 2 heeft twee oudere kleinkinderen, waarvan één 20 jaar is, die heeft wel een foto gestuurd, maar alleen op aandringen van de oudere. Deelnemster 4 heeft haar oudste kleinkind is acht jaar. Verder hebben haar kinderen en de kinderen van haar zus, die 30+ zijn, wel veel foto's gestuurd.

7.4 Verbondenheid door middel van plaatjes

In de eindmeting is de deelnemers van Pilot 2 (maar niet aan de dementerenden) gevraagd om te vertellen hoe verbonden zij zich voelen met hun familie door middel van plaatjes. De plaatjes dienden daarbij vooral ter ondersteuning van wat zij wilden vertellen, omdat het vaak moeilijk kan zijn om het gevoel van verbondenheid uit te drukken.

Door middel van de plaatjes (zie bijlage 8) gaf deelnemster 1 aan dat haar kinderen goed voor haar zorgen.

Deelnemster 2 geeft aan dat het een knus gevoel zou moeten zijn met haar familie, maar dat ze zich toch vaak alleen voelt.

Deelnemster 3 geeft door middel van de plaatjes aan dat haar kleinkinderen heel lief voor haar zijn. Ze wijst op een plaatje van een vrouw die alleen thuis zit. Ze zegt dat dat bij haar soms ook zo is, maar dat vindt ze niet erg. "Het hoort er een beetje bij". Bij een plaatje waar iemand alleen is en over het water uitkijkt zegt ze dat ze het soms heel mooi vindt om zo in har eentje te zijn. "Soms moet je even de rust opzoeken. Alleen in huis zijn is niet zo leuk, maar alleen naar het strand is wel mooi".

Deelnemster 4 zocht een plaatje waarbij ze haar verbondenheid met de hele familie kon weergeven. Zij zocht het plaatje waarbij 1 persoon in het midden staat. Ze gaf aan dat het niet echt zo is tussen haar en haar familie, maar dat ze het wel zou willen. Ze vindt dat je pas kan spreken over verbondenheid wanneer er minstens 4 mensen op het plaatje staan: "Maar dat komt misschien ook omdat ik uit een grote familie kom".

Deelnemster 5 geeft aan dat ze zich niet afgezonderd voelt en andersom ook niet het gevoel heeft dat ze het niet in de gaten zou hebben als iemand zich zo voelt. Ze sluit niemand uit. De plaatjes van de oudere mensen met kleine kinderen doen haar denken aan de foto's die ze heeft gehad van haar nichten en neven met hun grootouders en hoe trots de kinderen zijn op hun grootouders. Het plaatje aan het strand doet haar denken aan Noordwijk en hoe ze aan haar zussen vertelt hoe het is als ze daarheen gaat en hoe ze soms behoefte heeft aan stilte om zich heen.

Deelnemer 6 zegt aan de hand van de plaatjes dat hij zich toch wel eenzaam voelt en dat het zo had moeten zijn: een opa met een kleinkind.

Deelnemster 7 koos voor een foto van een oudere met een kleinkind: ze zegt dat het past bij haar gevoel van verbondenheid; "gewoon gezellig, elkaar wat vertellen". Ze kiest een foto van iemand die in de verte kijkt: "iemand alleen op de uitkijk". "Toen ik laatst gevallen was en ik niet zo veel kon, dacht ik wel af en toe "waarom sturen ze geen foto?"".

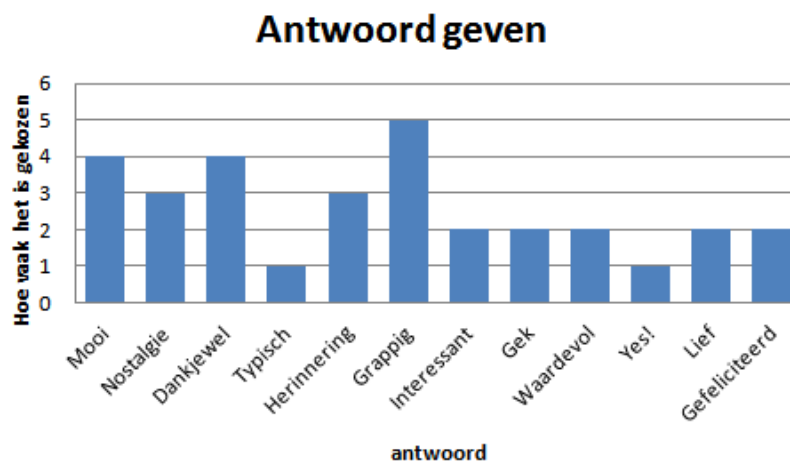
Deelnemer 9 kiest foto van oudere en jongere hand: “past bij dochter kleindochter en haar kinderen in de VS, knus”.

Deelnemster 12 kiest de plaatjes van de ouderen met kinderen: De verbondenheid heeft ze ook nog met de vrouw van haar neef: “lekker knuffelen”. Ze denkt ook aan de tijd dat ze met haar broers en zussen zo samen was, knus op de bank. Met haar vader kon ze ook altijd lekker knuffelen.

Conclusie: verbondenheid door middel van plaatjes De plaatjes geven een beeld van hoe de ouderen in het leven staan. Het geeft ook een extra manier om de conversatie op gang te brengen. Verder hebben de antwoorden door middel van de plaatjes niet veel extra inzichten gegeven in de eenzaamheids- en verbondenheidsgevoelens van de ouderen.

7.5 Antwoorden op de foto's/berichten

Tijdens de eindmeting is er aan de mensen die het feedback-boekje niet hadden ingevuld, gevraagd welke woorden zij zouden willen gebruiken om antwoord te geven. Sommige ouderen vinden het toch moeilijk om te typen en zouden liever een keuze hebben uit een aantal woorden. De overgang van de “vind-ik-leuk”-knop naar antwoorden typen kan zo in twee stappen gedaan worden, door eerst een aantal antwoorden aan te bieden. Ook is dit voor de mensen die echt niet kunnen of willen typen een goede uitkomst. De woorden die het meeste zijn gekozen waren:

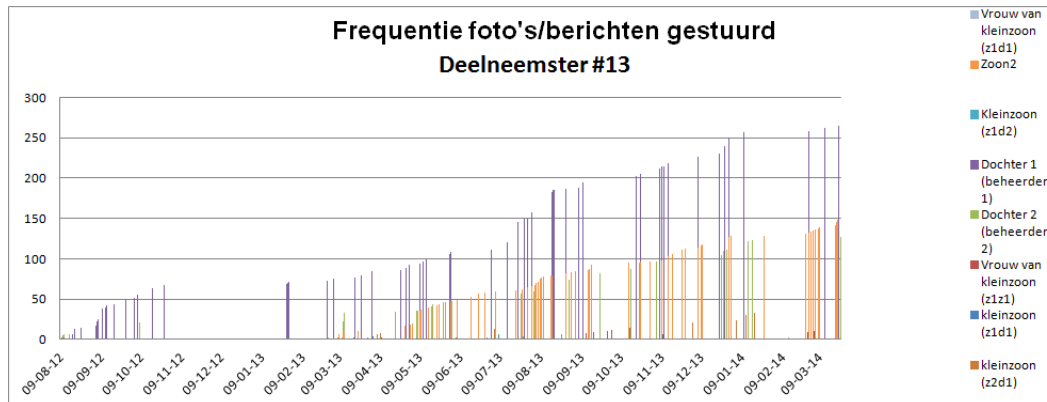

Figuur 37: Antwoorden en hoe vaak ze gekozen zijn

Deze resultaten zijn niet van belang voor dit onderzoek, maar was in de vragenlijst opgenomen op verzoek van Familie-LinQ. De antwoorden die het meest gekozen werden waren dus: “Grappig”, “mooi” en “Dank je wel!”.

7.6 Effecten van het fotolijstje op langere termijn

Deelneemster 13 had (de oude versie van) het fotolijstje al sinds augustus 2012. In dit hoofdstuk wordt inzicht verkregen in de resultaten van het gebruik van het fotolijstje op langere termijn.

Figuur 38: Frequentie foto's ontvangen gedurende periode augustus 2012 tot maar 2014 (cumulatief)

In figuur 38 kunnen we zien dat de familie van deelneemster 13 een periode na de start geen foto's heeft gestuurd (3 maanden lang). Dit heeft te maken met technische problemen. Uiteindelijk is het probleem opgelost en is de familie weer begonnen met het sturen van foto's en dat doen ze nog steeds (met uitzondering van één maand (februari 2014)).

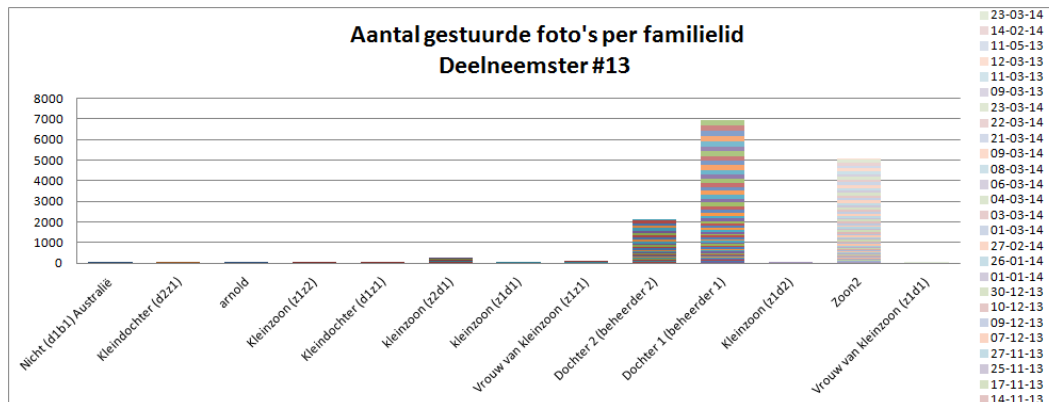
In interviews geeft de mevrouw aan dat ze zich meer betrokken voelt bij het leven van haar kinderen. Ze is blij dat ze nog "meetelt".

Tijdens het telefonisch interview met de tweede dochter van de mevrouw blijkt dat ze het een hele leuke manier vindt om contact te onderhouden met haar moeder. Ze zei dat het vooral voor de jongere generatie (kleinkinderen van de oudere) een geweldige uitkomst is, omdat zij niet zo makkelijk meer een kaartje sturen of een brief schrijven wanneer ze op vakantie zijn. Ook hebben ze het allemaal druk met hun eigen leven waardoor sommigen helemaal niet, en anderen weinig langs gaan bij de oudere:

"Vooral het contact met de kleinkinderen is er beter op geworden. De jongere generatie is helemaal niet gewend om kaartjes te sturen of brieven (30+), op deze manier kunnen ze af en toe een fotootje sturen als ze op vakantie zijn. Ze is dan meer betrokken bij hun leven. "

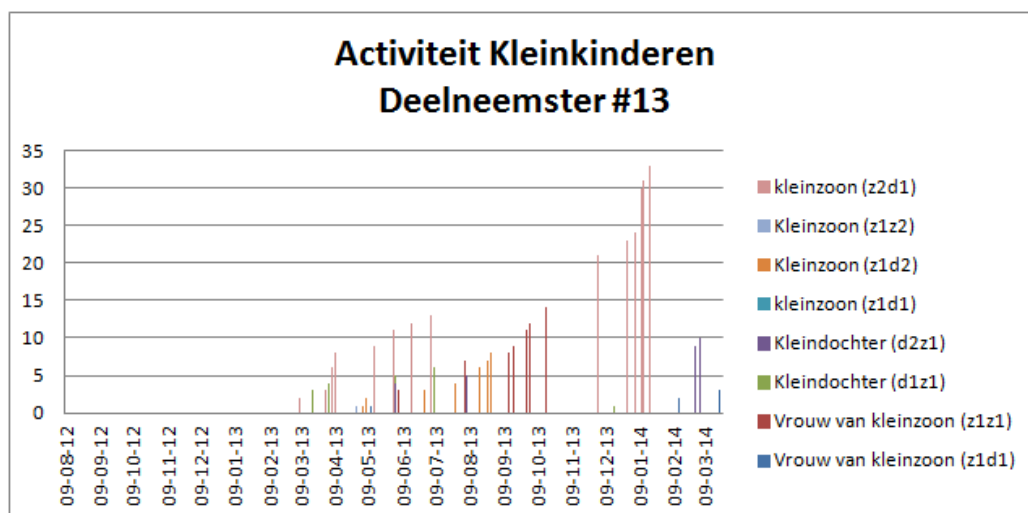
In de eindmeting gaf mevrouw aan dat één van haar kleinzonen dichterbij is gekomen (z1d1). In figuur 39 kunnen we zien dat het de kleinzoon is die de meeste foto's heeft gestuurd van alle kleinkinderen.

In 2012 heeft geen enkel kleinkind foto's gestuurd, in 2013 begon het langzaam, en het lijkt erop dat het in 2014 nog hoger zal worden dan in 2013. Het heeft dus tijd nodig om op gang te komen en het zou best zo kunnen zijn dat de kleinkinderen van de ouderen uiteindelijk inderdaad het veel gebruik zullen maken van contact onderhouden met hun

Figuur 39: Aantal foto's per familielid

grootouder(s) via het fotolijstje.

Figuur 40: Voorbeeld activiteit van de kleinkinderen op lange termijn

8 Conclusie, discussie& reflectie en aanbevelingen

Dit hoofdstuk gaat in op het gehele onderzoek. In de conclusie wordt er antwoord gegeven op de onderzoeksvraag. Daarna wordt er een kritische blik geworpen op het onderzoek in de discussie en de reflectie. Tenslotte staan in dit hoofdstuk de aanbevelingen voor vervolgonderzoek beschreven.

8.1 Conclusie

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag en de hypotheses. De onderzoeksvraag ging enerzijds om de effecten van het fotolijstje op het gevoel van verbondenheid, en anderzijds om het product zodanig aan te passen dat de effecten alleen positief zijn.

Aangezien dit onderzoek van korte duur was, kunnen er niet zo makkelijk harde conclusies getrokken worden. Wel kunnen de geobserveerde effecten benoemd worden.

De geobserveerde effecten waren voor sommige deelnemers positief, en voor anderen negatief. Positieve gevallen:

- Oudere voelde zich verbonden wanneer er een foto binnenkwam, ze kreeg het gevoel dat er aan haar werd gedacht (Deelneemster 2). Dit is onderdeel van het eerste element van sociale verbondenheid volgens figuur 5: *Being in touch*: In contact zijn/blijven met mensen die niet in de buurt zijn (verzekerd zijn van het welzijn van anderen, anderen laten delen in jouw ervaringen, **iemand laten weten dat je aan hem/haar denkt** en kansen creëren voor synchrone communicatie).
- Oudere was beter op de hoogte van de activiteiten van de familie waardoor het gevoel van behoren bij de groep mogelijk werd versterkt (Deelneemster 5). Dit is onderdeel van het tweede element van sociale verbondenheid volgens figuur 5: *Sharing & involvement*: Delen en betrokken zijn (het hebben van gedeelde inzichten, elkaars ervaringen en gevoelens kennen en het ervaren van gevoelens van nabijheid (op individueel niveau)).
- Oudere was beter op de hoogte van de activiteiten van de kleine kinderen in de familie, zoals aan welke sport ze doen (Deelnemer 6). Dit hoort ook bij *“Sharing & involvement”*
- Oudere voelt zich meer verbonden met familieleden die ver weg wonen (*“Being in touch”*, Deelnemers 9 en 10).
- Oudere had daadwerkelijk meer contact met haar familie (*Quantity of social interaction*: van eens in de 3 weken naar 1 keer per week, deelneemster 12).
- Deelneemster 13 van Pilot 1 geef wel aan dat haar band met één kleinzoon sterker is geworden vanwege de foto's (*Quality of Social [contacts] (closeness)*). Bij de rest van de deelnemers van Pilot 2 kunnen daar nog geen conclusies over getrokken worden, omdat de periode te kort is geweest.

Een negatief effect van het fotolijstje is dat de oudere teleurgesteld kan zijn wanneer er langere tijd geen foto's gestuurd worden (Deelneemster 2). Ook waren er bij een aantal ouderen meer eenzaamheidsgevoelens na de pilot periode dan ervoor. In de discussie zullen de mogelijke redenen hiervoor worden besproken.

Het tweede deel van de onderzoeksvraag is: *“hoe kan het product zodanig aangepast worden dat de effecten positief zijn?”*. Antwoord op dit deel van de onderzoeksvraag zal in de aanbevelingen behandeld worden.

Hypotheses Er zijn een vijftal hypotheses opgesteld aan de hand van voorgaande onderzoeken (het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009) en van Familie-LinQ (2012)). Een drietal hypotheses ging over de inhoud van de foto's: (1) dat er vooral foto's van alledaagse gelegenheden gestuurd zouden worden in tegenstelling tot het onderzoek van Biemans en van Dijk (2009), omdat de technologie nu betere mogelijkheden daartoe biedt, (2) dat de ouderen daardoor beter op de hoogte zullen zijn van wat de familie in het dagelijks leven doet, waardoor de verbondenheid versterkt zal worden en (3) dat de ouderen meer "food for talk" zullen hebben met hun familie en anderen.

Hypothese 1 bleek voor 7 van de 9 families (pilot 2, zonder de dementerenden en inclusief echtpaar als één familie) te kloppen. Hypothese 2 bleek voor 3 van de 9 deelnemers te kloppen. Hypothese 3 was alleen het geval voor één deelnemer.

De twee overige hypotheses gingen over (4) de effecten van de veranderingen in het gevoel van verbondenheid op het eenzaamheidsgevoel en (5) het gebruik van het fotolijstje: vooral de jongere generatie zal er veelvuldig gebruik van maken. Voor 3 personen gold dat de eenzaamheidsgevoelens minder zijn geworden en de gevoelens van verbondenheid/nabijheid toegenomen zijn. Voor 3 andere deelnemers zijn de gevoelens van verbondenheid toegenomen, maar zijn de gevoelens van eenzaamheid gelijk gebleven (en zijn dus in ieder geval niet toegenomen). Bij deelnemers 9 en 10 hebben de kleinkinderen de meeste foto's gestuurd. Bij de andere deelnemers hebben de kleinkinderen niet veel foto's gestuurd. Bij deelnemster 13, die het fotolijstje al bijna anderhalf jaar heeft, bleek dat de kleinkinderen pas later begonnen met het versturen van foto's (na een jaar). Dit werd later steeds meer. De jongere generatie maakt dus wel gebruik van deze manier van communiceren met hun grootouders, maar het is over het algemeen niet meer dan hun ouders, vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of de kleinkinderen inderdaad meer gebruik van de dienst zullen gaan maken.

8.2 Discussie

Sommige deelnemers hadden na het onderzoek juist meer gevoelens van eenzaamheid: deelnemers 3, 7 en 10 volgens de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) en deelnemers 1,2,4 en 6 volgens de verbondenheidsschaal van Lutterman et al.. Aan het feit dat er verschillende deelnemers worden genoemd bij de eenzaamheidsschaal en de verbondenheidsschaal, kunnen meerdere oorzaken aan ten grondslag liggen, zoals het aantal items dat de schaal bevat, en het doel waarvoor de schaal gebruikt wordt.

Deelnemster 3 heeft wel veel foto's ontvangen, maar ook een hele maand tijdens de pilot periode helemaal niets. Dit zou een verklaring kunnen bieden voor het iets verder weg plaatsen van twee van haar kinderen bij de nabijheidscirkel. Het gevoel van eenzaamheid is volgens de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) iets toegenomen. Ze heeft het fotolijstje vooral gebruikt om anderen te vertellen over haar familie. Dit zou een effect kunnen hebben op de band met andere mensen in haar omgeving, namelijk dat de kwaliteit van de gesprekken met anderen verbetert. Het zou kunnen dat het daardoor komt dat het gevoel van eenzaamheid volgens de schaal van Lutterman et al. gelijk is gebleven: met de familie is de verbondenheid iets minder doordat ze een hele maand niets hebben gestuurd, terwijl ze dat wel verwacht had. Daarentegen is de band met haar vrienden iets beter geworden.

Deelneemster 7 heeft weinig foto's ontvangen en was in de pilot periode ook gevallen, waardoor ze meer contact had met haar kinderen. Het zou kunnen dat ze daarom ook minder met het fotolijstje bezig zijn geweest. Volgens de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) is het eenzaamheidsgevoel toegenomen. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat zij foto's verwacht had toen ze was gevallen en thuis zat. Zij kwamen wel vaker langs, wat kan verklaren dat het eenzaamheidsgevoel volgens de schaal van Lutterman et al. juist is afgenomen.

Deelneemster 10 is deel van het echtpaar. De meneer zit elke dag op de bridgeclub en hij heeft geen behoefte aan veel mensen om zich heen of goede vrienden. met de heren van de bridge praat hij ook niet echt. De mevrouw heeft 3 dagen in de week nierdialyse en heeft wel contact met de mensen daar. Omdat ze last heeft van haar knie, kan ze niet veel leuke dingen meer doen. Ook wil ze niet elke keer met dagelijkse probleempjes haar man lastig vallen. Ze zei tijdens de interviews, dat ze wel behoefte had aan een goede vriend of vriendin. Door het fotolijstje heeft ze weliswaar meer contact met haar nicht en twee neven uit het buitenland en is de band ook iets sterker geworden (zie hoofdstuk 7.3), maar de situatie thuis en dat ze weinig vrienden heeft is daar natuurlijk niet door veranderd. Een verklaring dat het gevoel van eenzaamheid iets hoger is geworden, zou kunnen zijn omdat ze toch andere manieren van contact met andere mensen mist, zoals hierboven beschreven bij deelnemer 6. We kunnen uit deze twee gevallen de conclusie trekken dat de communicatie via het fotolijstje zeker niet als vervanging kan dienen voor andere manieren van contact, maar wel dat het kan dienen als verrijking van contact en het versterken van de sociale verbondenheid met familieleden die men weinig ziet.

Deelneemster 1 heeft veel vakantie foto's gehad van haar familie, maar ook van haar eigen uitstapjes. Ze heeft al een hele goede band met haar familie en ook is ze druk met andere activiteiten en vakanties. Volgens de eenzaamheidsschaal van de Jong Gierveld (1985) is het gevoel van eenzaamheid dan ook afgenomen. Echter, volgens de schaal van Lutterman et al. is het eenzaamheidsgevoel juist iets toegenomen. Ze zei dat ze het fijn vond om de foto van haar vriend langs te zien komen. Een verklaring voor een stijging van eenzaamheidsgevoelens zou kunnen zijn dat ze hem meer mist wanneer ze zijn foto langs ziet komen. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat ze weinig foto's van alledaagse situaties heeft gehad, alleen heel veel foto's van vakanties en familie-aangelegenheden, waar ze zelf ook bij is geweest. De theorie was namelijk dat de gevoelens van verbondenheid zouden verbeteren omdat de oudere beter op de hoogte is van wat zijn/haar familie in het dagelijks leven doet en zich meer betrokken zou voelen in het leven van zijn/haar familie (hypothese 2).

Deelneemster 2 heeft aan dat het in haar aard zit dat ze zich eenzaam voelt, ook al zijn er mensen om haar heen. Haar familie was niet erg enthousiast met het sturen van foto's. Ze stuurden alleen foto's als zij erom vroeg en daarna tijden niet. Ze hebben ook geen foto's gestuurd van hun bezigheden. Het zou kunnen dat zij zich daarom ook nog eenzamer voelde. Dit is een negatief effect van het fotolijstje: wanneer de familie niet veel foto's stuurt en de oudere wel hoge verwachtingen heeft, heeft dit een negatief effect op de gevoelens van verbondenheid.

Deelneemster 4 heeft vooral veel foto's gehad van de kinderen van haar dochter die in Engeland woont. Ook heeft ze haar dochter vaker gezien dan normaal (zeker om de 6 weken), vanwege de feestdagen en de verjaardag van de tweeling. Met Pasen zou ze zelfs weer langs

komen. Zowel volgens de schaal van de Jong Gierveld (1985) als de schaal van Lutterman et al. is de eenzaamheid toegenomen. Vergelijkbaar bij deelnemster 1 zou het kunnen dat ze haar kinderen en kleinkinderen juist meer mist doordat ze de foto's ziet. Ze zei tijdens de eindmeting ook dat ze erover dacht om in te trekken bij haar dochter in Engeland.

Bij deelnemer 6 zijn de eenzaamheidsgevoelens volgens de schaal van de Jong Gierveld (1985) gelijk gebleven. Wel geeft hij aan beter op de hoogte te zijn van de activiteiten van de kinderen in zijn familie. Volgens de schaal van Lutterman et al. blijkt dat zijn gevoelens van eenzaamheid iets toegenomen zijn. Dit zou te verklaren zijn doordat hij naast het contact via het fotolijstje helemaal geen andere vorm van contact heeft met zijn neven. We zouden hieruit kunnen concluderen dat hij ook de andere vormen van contact nodig heeft (zoals bellen en face-to-face contact).

8.3 Aanbevelingen voor verbetering van het product

De bovengenoemde negatieve effecten waren dat de verbondenheid minder kan worden als men verwachtingen heeft, maar weinig foto's krijgt. Dit ligt dan aan de kant van de familie. Een oplossing voor dit probleem zou kunnen zijn om herinneringen te sturen naar de familie om af en toe een foto te sturen. Hierbij maakt het dus niet uit wat er op de foto staat. De herinnering zou opdrachten of ideeën kunnen bevatten van waar ze een foto van kunnen maken, bijvoorbeeld:

“Wat ben je nu aan het doen?”, “Met wie ben je nu?”, “Heb je een mooi uitzicht?”, “Wat valt je op in je omgeving?”

Het is dan wel de bedoeling dat de persoon een smartphone of tablet heeft, zodat er ten plekke een foto gemaakt en verstuurd kan worden. Deze herinneringen kunnen in gedachten gehouden worden bij het ontwikkelen van de mobiele applicatie. De mobiele applicatie omgeving zou ook kunnen bijdragen aan andere manieren om de gebruiker te motiveren om foto's te sturen, bijvoorbeeld door:

- De mogelijkheid om te kunnen zien welke foto's anderen hebben gestuurd en te kunnen reageren erop,
- Het zichtbaar maken van statistieken over hoe vaak anderen foto's sturen en hoe vaak jij foto's hebt gestuurd,
- Bij te houden wanneer je voor het laatst een foto hebt gestuurd en je in kunt stellen wanneer je weer een herinnering wilt krijgen: om de 3 dagen, elke week, elke twee weken, etc.

Ook wanneer het mogelijk wordt voor de oudere om een reactie te geven, zou het gesprek met de ouderen de familie kunnen motiveren om een reactie terug te geven en volgende keer weer een foto te sturen ter initiatie van een gesprek.

8.4 Reflectie

Beperkingen van het onderzoek De manier van het onderzoeken naar verbondenheid had achteraf anders gekund. Aangezien Sociale verbondenheid een gevoel is dat fluctueert

over tijd, hadden er dagboekjes achtergelaten kunnen worden (zoals in het onderzoek van de ontwikkeling van de ABC-Q, hoofdstuk 4.5). In dit onderzoek heb ik dat niet gedaan, omdat ik vond dat het erg intensief zou zijn in een korte tijd. We kwamen al vaak langs en de interviews duurden best lang. In de tussentijdse meting heb ik wel een feedback-boekje achtergelaten, maar dat is door maar 3 mensen ingevuld. Ik vraag me af of een dagboek wel bijgehouden zou worden.

Ook is het bij dit soort (kwalitatief) onderzoek niet te vermijden dat de contacten die de onderzoekers met de deelnemers hebben, ook invloed hebben op het gevoel van eenzaamheid/verbondenheid van de ouderen. Zij hebben namelijk regelmatig contact met mij, en ik belde hen ook regelmatig op, vooral als ik zag dat de foto's niet aan kwamen. Ik kwam dan ook vaak bij hen over de vloer. Ook het feit dat zij zoveel vertellen over hun leven en hun familie, schept toch een (vertrouwens)band. Sommige ouderen vertelden waarom ze geen contact hadden met sommige familieleden en hoe moeilijk het voor hen was. Of ze vertelden over de moeilijkheden die hun familie heeft. Het is daarom moeilijk om te weten te komen of het verschil in gevoel van verbondenheid ligt aan het medium of ook (deels) aan de contacten met de onderzoeker.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek Veel van de conclusies zijn speculaties. Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te onderzoeken wat het verschil is tussen de twee schalen.

Het probleem bij onderzoek naar de effecten van nieuwe technologie is dat de effecten pas na lange tijd merkbaar zijn. Dit onderzoek is eigenlijk een soort tussentijdse evaluatie. Om harde conclusies te kunnen trekken zou het onderzoek aan het einde van het jaar weer opnieuw moeten worden gedaan.

Een vraag voor vervolgonderzoek zou kunnen zijn of het gevoel van verbondenheid aan blijft houden. Zullen de effecten in de loop van tijd afnemen?

Het zou ook interessant kunnen zijn om een extra component toe te voegen aan het lijstje, bijvoorbeeld verschillende kleuren licht implementeren in de lijst eromheen (denk aan Scottie, hoofdstuk 4.6). Er kan dan op een andere (meer gevoelsmatige) manier gecommuniceerd worden met de oudere, naast het delen van de foto's (zie Scottie, hoofdstuk 4.6). Het zou interessant zijn om te onderzoeken welk effect dit heeft op de verbondenheid.

De opties die genoemd zijn in de vorige paragraaf, zouden eerst wetenschappelijk onderzocht moeten worden: onderzoek naar "*incentives*": hoe kun je mensen motiveren om foto's te (blijven) sturen? Eventueel kan daarbij ook inspiratie gehaald worden uit "*gamification*" elementen voor de applicatie. Bijvoorbeeld, dat degene die de meeste foto's stuurt een hoge beoordeling krijgt, bijvoorbeeld door een titel of door het verdienen van sterren of punten.

Bibliografie

- Alakärppä, I., Päykkönen, K., Vántänen, J., en Jaakkola, E. (2014). Experiences of the Elderly, their Relatives, and Volunteers of a Social Media Application in Monitoring of Wellbeing. pages 105–110.
- Antonucci, T. (1986). Hierarchical mapping technique. *Generations*, 10(4):10–12.
- Biemans, M. en van Dijk, B. (2009). Food for talk: photo frames to support social connectedness for elderly people in a nursing home. In Norros, L., Koskinen, H., Salo, L., en Savioja, P., editors, *ECCE*, page 15. VTT Technical Research Centre of Finland / ACM.
- Brown, N. en Stockman, T. (2013). Examining the Use of Thematic Analysis as a Tool for Informing Design of New Family Communication Technologies. *ewic.bcs.org*, pages 1–6.
- CBS. Aanhoudende omzetting telecomsector. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/financiele-zakelijke-diensten/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-3934-wm.htm>, bezocht op 14/04/2014.
- CBS. De digitale economie 2006. <http://www.cbs.nl/nr/rdonlyres/d2e9e66d-d6a1-4438-83c4-541dc6d92b30/0/2006p34pub.pdf>, bezocht op 14/04/2014.
- CBS (2013a). Een derde van de 75-plussers gebruikt internet. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3834-wm.htm>, bezocht op 10/04/2014.
- CBS (2013b). Gebruik en gebruikers van sociale media. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/06A12225-495E-4620-80F6-F2A53E819957/0/20131001b15art.pdf>, bezocht op 14/04/2014.
- Cornwell, B., Laumann, E., en Schumm, P. (2008). The Social Connectedness of Older Adults: A National Profile*. *American sociological review*, 73(2):185–203.
- De Haan, J. (2008). Sociale contacten via digitale kanalen. In *P. Schnabel, R. Bijl, J. de Hart (red.). Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Planbureau. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.*, pages 365–385.
- De Haan, J., Klumper, O., en Steyaert, J. (2007). *Surfende senioren: kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. SCP-publicatie. Centraal Boekhuis.
- de Jong-Gierveld, J. (1984). *Eenzaamheid : een meersporig onderzoek*. Van Loghum Slaterus [Deventer].

- de Jong Gierveld, J. (1985). The development of a rasch-type loneliness-scale. *Applied Psychological Measurement*, 9:289–299.
- Dohmen, D. (2014). Focus Cura Website. <http://www.focuscura.nl/website/>, bezocht op 30/01/14.
- Duimel, M. (2003). Aansluiting of kortsluiting? Sociaal Cultureel Planbureau.
- Fokkema, T. en Tilburg, T. v. (2006). *Aanpak van Eenzaamheid: Helpt het?* NIDI rapport.
- Fokkema, T. en Van Tilburg, T. (2005). Eenzaam en dan? De (on)mogelijkheden van interventies bij ouderen. Eindrapportage aan de Stichting Sluyterman van Loo van een vergelijkend effect- en procesevaluatie-onderzoek naar interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder ouderen.
- Fokkema, T. en van Tongeren, L. (2005). How to escape loneliness? kwalitatieve evaluatie van een experiment om met ict uit eenzaamheid te geraken. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 14(4):15–28.
- Garau, M., Poisson, J., Lederer, S., en Beckmann, C. (2006). Speaking in pictures: Visual conversation using radar. *PICS Workshop, Ubicomp*.
- Halsema, F. (2008). *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. http://www.debibliotheekandersbekeken.nl/content/Femke_Halsema.pdf, bezocht op 01/04/2014.
- IJsselsteijn, W., Van Baren, J., Markopoulos, P., Romero, N., en De Ruyter, B. (2009). Measuring Affective Benefits and Costs of Mediated Awareness: Development and Validation of the ABC-Questionnaire. In Markopoulos, P., De Ruyter, B., en Mackay, W., editors, *Awareness*, Human-Computer Interaction Series. Springer London, London.
- IJsselsteijn, W., Van Baren, J., en Van Lanen, F. (2003). Staying in touch: Social presence and connectedness through synchronous and asynchronous communication media. *Human-Computer Interaction*.
- Jong Gierveld, J. en Tilburg, T. v. (2008). De ingekorte schaal voor algemene, emotionele en sociale eenzaamheid. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 39(1):4–15.
- Kindberg, T., Spasojevic, M., Fleck, R., en Sellen, A. (2005). I saw this and thought of you: some social uses of camera phones. In van der Veer, G. C. en Gale, C., editors, *CHI Extended Abstracts*, pages 1545–1548. ACM.
- Kuiper, L., van Veggel, P., en van Raaij, J. (2012). Projectplan.
- Lee, R., Dean, B., en Jung, K.-R. (2008). Social connectedness, extraversion, and subjective well-being: Testing a mediation model. *Personality and Individual Differences*, 45(5):414–419.
- Lutterman, T., Phelan, B. E., en Berhane, A. Development of Mental Health Measure of Social Connectedness. Technical report.
- McCarty, C., Molina, J. L., Aguilar, C., en Rota, L. (2007). A Comparison of Social Network Mapping and Personal Network Visualization. *Field Methods*, 19(2):145–162.

- Sanders, E. B. en Dandavate, U. (1999). Design for Experiencing: New Tools Elizabeth B.-N. Sanders and Uday Dandavate SonicRim The Department of Industrial Design at The Ohio State University.
- Schnabel, P. (1999). *Individualiseren en Sociale Integratie*. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Takahashi, K. (2005). Toward a Life Span Theory of Close Relationships: The Affective Relationships Model. *Human Development*, 48(1-2):48–66.
- Van Baren, J. (2004). Measuring affective benefits and costs of awareness systems supporting intimate social networks. *CTIT workshop*.
- van Baren, J., IJsselsteijn, W., Romero, N., Markopoulos, P., en de Ruyter, B. (2003). Affective benefits in communication: the development and field-testing of a new questionnaire measure. In *PRESENCE 2003, 6th Annual International Workshop on Presence, Aalborg, Denmark, 6-8 October 2003 (short abstract in programme book; long abstract online www.presence-research.org/p2003.html)*, pages 48 – 53, Aalborg. PRESENCE, PRESENCE.
- Van Bel, D. T., Smolders, K. C. H. J., De Kort, Y. A. W., en IJsselsteijn, W. A. (2009). I-sharing promotes Social Connectedness. In *MobileHCI'09*, pages 54–58.
- van Bel, D. T., Smolders, K. C. H. J., IJsselsteijn, W. A., en de Kort, Y. (2009). Social connectedness: concept and measurement. In Callaghan, V., Kameas, A., Reyes, A., Royo, D., en 0001, M. W., editors, *Intelligent Environments*, volume 2 of *Ambient Intelligence and Smart Environments*, pages 67–74. IOS Press.
- van Dijk, B., Biemans, M., Dadlani, P., en van Halteren, A. (2010). Life Changes , Connection Stays : Photo Sharing and Social Connectedness for People with Special Needs. (August):25–27.
- van Dijk, D., Wildevuur, S., en van Roij-Lubsen, A. (2012). *De waarde van verbondenheid*. Waag Society.
- Veldheer, V. en Bijl, R. (2011). Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010. *Sociaal en Cultureel Planbureau*, page 68.
- Waag Society (2012). Scottie: Gebruikersonderzoek ouderen. (April).

Bijlagen

1 Summary

1.1 The effects of using the Family-LinQ photo frame on the social connectedness between seniors and their (grand)children

Elderly people risk the chance of becoming socially isolated. This has to do with different changes like retirement, loss of friends and relatives, sickness and decreased mobility. Also, communication nowadays is predominantly through use of social media, but less than 50% of the people over 65 use these media. The individualization of society also causes people to care a lot less about others (Halsema (2008)). People lead busy lives and communicate more and more through use of new media, and visit each other less often (De Haan (2008)). In many cases, children live far away from their parents, so it is not possible to visit them often. Calling or writing takes up more time than they want to spend, being used to the social media. Elderly who do not use these media get left out of the social circle and have less contact with their family than they could have if they were online.

A possible solution for this problem is Family-LinQ: a digital photo frame for seniors, with a mobile internet connection. Family from all over the world can easily send a picture of their activities or a text message to the elderly family member. The photo frame is actually an Android tablet with a photo-frame around it and the Family-LinQ application running on it. It is easy to use: it has only one button on top of it to put it on stand-by and a smiley button which the senior can tap to let the sender know that he/she has received the picture and that he/she likes it. The aim of this project is to bring generations together: younger generations share their experiences through social media all of the time. Family-LinQ makes it possible for them to share their experiences with the elderly people in their family, who do not make use of these media. In this thesis, the effects of the use of the Family-LinQ photo frame will be discussed. Het Bartholomeus Gasthuis, a home for the elderly in the center of Utrecht, provided a Family-LinQ photo frame to 12 seniors, who live in and around the city of Utrecht.

The University of Twente did research on a similar medium in 2009, when digital communication was not so widely spread as it is now. The study targeted 8 seniors in a group care home⁸ and 4 patients rehabilitating from a spinal cord lesion. The outcome of that study was that the communication by use of the photo frame has a positive effect on the social connectedness of both target groups and their families. For the elderly, the pictures mostly served as “food for talk” in the nursing home. The patients rehabilitating from a spinal cord lesion highly valued being able to be updated on the events going on at home.

The current research focusses on 11 elderly people who live (semi-)independently and two people with Alzheimer disease, one of them who can not live independently. The research question is: “What are the effects on social connectedness between seniors and their family when using the Family-LinQ photo-frame, and how can the concept be improved to make sure that the effects are positive?”

Method

The research was done by conducting individual interviews with both the seniors and the

⁸The elderly people have separate bedrooms and a shared living room where they were during the day. The photoframes were all put in the living room.

family members. The first interview was with one of the family members of each of the participants. This family member is also in charge of the family website. The task of this family member is to invite other family members to the family website. The manager is the person the senior can turn to for anything related to the photo frame. The interview with this family member was to have an indication of the situation of the senior (age, health, connectedness and social network). The social network of the senior was established as preparation for the next interview.

Subsequently, there were three individual interviews with each of the seniors: One interview before the senior received the photo frame: this interview was to establish the situation of the senior at the beginning of the research. The second interview was done halfway through the study. This interview was to evaluate the use of the photo frame at an intermediate stage. At last there was a third interview with each of the seniors (except the two with Alzheimer's), to evaluate the situation, approximately seven weeks after having received the photo frame.

In the interviews a protocol was used, with questions which were formulated in advance. To measure the connectedness, the Social Connectedness Scale of Lutterman (2009) was used in addition to the Loneliness Scale of De Jong Gierveld (2008). To indicate the social network and the closeness of each of the people in the network, the hierarchical mapping technique of Antonucci (1986) was used. The interviews were all video recorded and were analysed afterwards.

The hypotheses are:

- The (grand)children will mostly send pictures of daily events, instead of sending pictures "old" pictures, as was the case in the study of 2009, because younger generations already share a lot of their experiences on social media.
- The pictures will serve as "food for Talk", as was the case in the study of 2009.
- Sharing daily events will lead to the seniors being better informed about the daily activities of their family. This will cause a stronger connection between the seniors and their familymembers.
- Increasing feelings of social connectedness will lead to less feelings of loneliness on behalf of the elderly.
- Especially the younger generation will use this new way to communicate with their grandparent(s), because they are already used to sharing pictures with friends through social media.

Results

Of each of the seniors, on average 6 of their family members sent pictures. Some of them only had 2 people sending pictures, while another had 11 family members sending pictures. The difference between the amount of pictures sent also varies a lot: from 8 to 108 pictures/messages.

The seniors were very positive about the use of the Family LinQ photo frame. Some of them said that they were better informed about the activities of their family members, 2

seniors said that they had more contact with their family than before they had the Family-LinQ photo frame. Two of the seniors experienced more positive feelings on days that they received a photo, one said that she was happy to know that someone thought about her. Another senior said it was nice to use the photo frame when she talked to others about her family.

A downside for the photo frame can be that some of the elderly are a bit disappointed when they do not receive pictures or messages for a long time.

There were two participants who are in the beginning stage of Alzheimer's disease. Their family used the Family-LinQ photo frame differently than the rest of the participants used it. One of the family members said that she used to call her mother every week, but now she lives in a closed department of Het Bartholomeus Gasthuis and she cannot call her anymore. She is happy to have a bit of contact now through the photo frame. The daughter of the other woman also thinks it is an easy way to send messages to her mother in a similar way as messaging other friends and family. The two participants with Alzheimer cannot learn something new, so they need assistance when a new picture or message arrives. I have spoken to one of them and she seemed happy to have the picture frame and receive pictures of her family. She told me about her family members by using the photo frame.

In general, the participants were positive about the use of the photo frame. They felt more involved in the lives of their family, were better up to date, and had more food for talk. These positive outcomes can have a positive effect on the overall well-being of the seniors which will make them happier and healthier.

The family members were also very positive. They are happy that there is an easy way to supplement the contact with their seniors that they already have. The families indicated that they would like the seniors to be able to reply more elaborately than only with the "like" button. Also they would like to get reminders, because they experienced that they used this new way of communicating with their parents less than they thought they would.

This research showed that hypothesis 1 and 2 were true: most family members sent pictures of daily events, which caused the elderly to be more up to date about the events in the lives of their family. Hypothesis 3 was only true for one participant. Hypothesis 4 was true in 30% of the cases: the elderly who felt more connected to their family members also reported having less feelings of loneliness. Hypothesis 5 was true in some cases, especially in the long term case. One senior had the photo frame since August, 2012. In her case, the grandchildren used this new way of communicating more extensively later on, compared to the beginning of the project.

2 Interviewprotocol Kennismakingsgesprek

Protocol Kennismakingsgesprek

Gegevens oudere

- Naam oudere – hoe wordt de oudere binnen de familie aangesproken?
- Leeftijd:
- Heeft de oudere een partner?
- Heeft oudere een opleiding?
- Heeft de oudere vroeger een beroep gehad / gewerkt?

Sociale Netwerk (15 min)

Ik zou nu graag met u het sociale netwerk van de oudere in kaart willen brengen:

- Hoeveel kinderen heeft de oudere:
 - Per kind noteren: naam, leeftijd, woonplaats
 - Kleinkinderen
 - Per kleinkind noteren: naam, leeftijd, woonplaats
- Broers/zussen (leven / niet leven):
 - Per broer/zus noteren: naam, leeftijd, woonplaats
 - Kinderen van de broer / zus
 - Per kleinkind noteren: naam, leeftijd, woonplaats
- Andere familieleden met wie de oudere veel contact heeft?
- Vrienden/vriendinnen
- Activiteitenclubs en kennissen daarvan
- Andere kennissen met wie de oudere veel contact heeft

Onderlinge relaties (15 min)

Voor ons onderzoek is het ook interessant om een idee krijgen van de onderlinge relaties binnen de familie:

- Kunt u mij iets meer vertellen over de onderlinge band binnen uw familie?
- In hoeverre heeft uw familie een hechte band?
- Welke familieleden wonen er dichtbij/ver van elkaar?
- Hoe vaak ziet men elkaar in de familie gemiddeld?
Zijn er bijvoorbeeld familieëunies of ziet men elkaar alleen op verjaardagen e.d.?
- Wie heeft/hebben het meeste onderlinge contact?
- Hoe vaak spreekt men elkaar in de familie gemiddeld?
- Hoe wordt er binnen de familie met elkaar gecommuniceerd?
- Zijn er familieleden die elkaar liever niet spreken (ruzies)?

Relatie met oudere (10 min)

We zouden ook graag willen weten hoe de relatie met de oudere is:

- Band met de oudere?
- Welke familieleden hebben het meeste contact met de oudere?
- Wie gaat er regelmatig langs bij de oudere?
- Worden hierover onderlinge afspraken gemaakt?
- Hoe is het contact tussen de oudere en de kleinkinderen (of neven/nichten)?

Voor bewoners in de wijk

- Hoe gaat het zelfstandig wonen van de oudere?
- Stel dat het minder goed zou gaan met de oudere en deze wellicht niet meer zelfstandig kan wonen:
 - Hoe zou dat in zijn werk gaan?
 - Welke rol zou de familie dan spelen?

Hoe gaat het met de oudere? (10 min)

- Hoe gaat het met het welzijn van de oudere? Geestelijk / Lichamelijk
- Heeft u het gevoel dat de oudere voldoende mensen heeft waarmee hij/zij:
 - leuke activiteiten kan ondernemen
 - kan delen hoe het met hem/haar gaat - ook als het minder goed gaat?

Internet (3min)

- Heeft oudere ervaring met computers, internet, mobiele telefoons of andere media?
- Wie binnen de familie biedt ondersteuning?
- Denkt u dat Internet voor hem/haar nuttig zou kunnen zijn? In welk opzicht?

3 Interviewprotocol Nul-meting oudere

Interview protocol nul-meting ouderen

Introductie

Bedankt dat u mee wilt doen aan dit onderzoek van Bartholomeus Gasthuis. U heeft aangegeven mee te willen doen met het onderzoek waarbij u een fotolijstje krijgt en u foto's van u familie erop kunt ontvangen. Om te weten te komen wat de voor- en nadelen zijn van deze manier van communiceren, zouden we u graag beter leren kennen en ook een beetje begrijpen hoe u nu communiceert met kinderen, vrienden en bekenden. We gaan het vandaag dus vooral over u hebben.

Communiceren doe je met andere mensen. Daarom zal dit interview voor een groot deel bestaan uit het in kaart brengen van de mensen waar u mee communiceert, de manier waarop u dat doet. De manier van interviewen is anders dan u misschien zou verwachten. We zullen alles wat u zegt zichtbaar maken in plaatjes. Zo kunt u kijken of het klopt en eventueel aanvullen als u plaatje niet compleet vindt.

Algemeen

- Naam en leeftijd controleren
- Hoe lang woont u al in...?
- Welk beroep had u vroeger?
- (Inschatting maken van opleidingsniveau, anders doorvragen)
- Heeft u weleens een computer gebruikt of gezien?
- Heeft u weleens een tablet/iPad gebruikt of gezien?
- Heeft u een mobiele telefoon?
- Weet u wat internet is?

Activiteiten en locaties

Eerst gaan we het hebben over wat u allemaal doet gedurende de week en naar welke plekken u gaat. Dagelijks leven in kaart brengen (15 min. dus niet te diep overal op in gaan)

≠ Hoe ziet uw week er normaal gesproken uit?

Standaard week:

Figuur 3: Schema weekoverzicht

- ≠ Welke activiteiten doet u buitenshuis (werk, hobby)? Waar gaat u zoal heen? Hoe komt u daar?
- ≠ Hoe ziet uw weekend er meestal uit? Waar gaat u zoal heen? Hoe komt u daar?
- ≠ We zitten nu in het najaar. Zijn er in zomer of in de winter andere dingen die u doet?

Verbondenheid

Ik heb hier een aantal stellingen. Zou u kunnen aangeven in hoeverre u het ermee eens bent? Vindt u het goed om het zelf rustig in te vullen of heeft u liever dat ik de vragen voorlees?

Tijdens invullen schema sociale netwerk en kaartjes klaarleggen

1. Ik ben blij met de vriendschappen die ik heb.
2. Ik heb mensen met wie ik leuke dingen kan doen.
3. Ik heb het gevoel dat ik bij een gemeenschap hoor.
4. In moeilijke tijden heb ik de steun die ik nodig heb van familie of vrienden.
5. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
6. Ik mis een echt goede vriend of vriendin.
7. Ik ervaar een leegte om mij heen.
8. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.
9. Ik mis gezelligheid om mij heen.
10. Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.
11. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen
12. Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
13. Ik mis mensen om mij heen.
14. Vaak voel ik me in de steek gelaten.
15. Wanneer ik daar behoefte aan heb, kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.

Ja! geheel mee eens	ja, best wel	min of meer	nee, niet helemaal	nee! geheel mee oneens
------------------------	-----------------	-------------	-----------------------	---------------------------

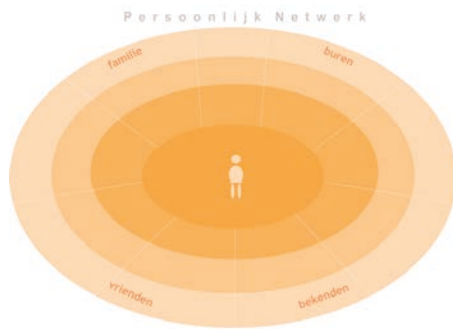
De verbondenheidsschaal van Lutterman (1-4) en de eenzaamheidsschaal van De Jong-Gierveld samengevoegd (5-15).

Sociale Netwerk

We hebben al met [naam contactpersoon] gesproken en hebben uw familie en kennissen in kaart gebracht (laat stamboom zien en controleer!). U heeft al een aantal mensen genoemd die hier op het overzicht staan. Ik zou graag met u willen praten over de mensen waar u vaker contact mee heeft Met welke personen heeft u het meest (of dagelijks) contact (ontmoeting of telefoon)? [Naam]

Volgorde van opnoemen noteren

1. Met wie van deze mensen heeft u het meest contact?
 - Hoe vaak ziet u elkaar? Waar is dat meestal?
 - Hoe vaak belt u elkaar?
 - Heeft u nog op een andere manier contact met elkaar? SMS? E-mail?
2. Heeft u mensen in uw omgeving met wie u een praatje kunt maken?
3. Zijn er mensen in uw omgeving met wie u dezelfde interesses deelt en samen leuke dingen mee kunt doen?
4. Bij wie kunt u terecht als u ergens mee zit/ ergens bang voor bent?
5. Zijn er nog mensen die erg belangrijk voor u zijn en die u nog niet genoemd heeft?

Ik zou u nu willen vragen om de personen die u net genoemd heeft te plaatsen in uw persoonlijk netwerk. In de binnenste cirkel plaatst u de personen met wie u zich het meest verbonden voelt. In de cirkel erna plaatst u de personen met wie u zich wat minder verbonden voelt. En in de buitenste cirkel plaatst u de personen met wie u zich het minst verbonden voelt enz.

6. U hebt nu een indruk van de belangrijkste mensen in uw sociale netwerk.

Wat vindt u daar nu van?

- ≠ Tevreden over het aantal contacten?
- ≠ Tevreden over de waarde van de contacten?
- ≠ Met wie zou u graag meer contact willen hebben?/ Van wie zou u graag wat meer over zijn/haar leven willen weten?

Foto's

1. Wat betekenen foto's voor u?
2. Hoe wordt u nu op de hoogte gehouden over het leven van uw (klein)kinderen?
3. Als ze op vakantie gaan, krijgt u foto's te zien? Hoe krijgt u de foto's te zien?

Verbondenheid

Ik zou u graag wat vragen stellen over uw kinderen en kleinkinderen – degenen die u ook echt foto's zullen sturen straks.

1. Bent u op de hoogte hoe het met [naam] gaat?
2. Bent u op de hoogte waar [naam] mee bezig is in het dagelijks leven
Zo ja: Hoe wordt u daarvan op de hoogte gehouden?
Zo nee: Zijn er bepaalde dingen die [naam] doet waar u graag van op de hoogte gehouden zou willen worden? (Als oudere moeite heeft met iets bedenken, voorbeelden geven om op gang te helpen: hoe het op school/werk gaat, hobbies, uistapjes met vrienden?)
3. Denkt u vaak aan [naam]?
4. Heeft u vaak het gevoel samen te zijn met [naam], ook als jullie niet samen zijn?
5. Heeft u het gevoel dat [naam] weleens aan u denkt?

En tot slot: Wat zijn uw verwachtingen van de communicatie via dit fotolijstje?

Dat was het. Bedankt voor uw tijd en medewerking. We komen over [een week?] weer bij u langs samen met een [beheerder] om het fotolijstje te brengen en uit te leggen hoe het werkt. Heeft u verder nog vragen of opmerkingen?

4 Interviewprotocol Eind-meting oudere

Protocol Eindmeting Oudere

Checklist: meenemen

1. Protocol 2x
2. Pen en papier
3. Camera + lader
4. Eventueel: Bruikleenovereenkomst
5. Eenzaamheidsvragen
6. 1 A1 poster met nabijheidscirkels
7. Persoonskaartjes
8. Printje oude situatie (nabijheidscirkels)
9. Stamboom
10. Kaartjes met woorden
11. Plaatjes
12. Bus lijm om de kaartjes op te plakken
13. Iets lekkers voor bij de koffie

Introductie

Dit is het laatste gesprek voor mijn onderzoek. Zoals u weet doe ik onderzoek naar de effecten van het fotolijstje op de verbondenheid tussen u en uw familie. In het eerste gesprek met u hebben we u een aantal vragen laten invullen over hoe eenzaam of hoe verbonden u zich voelt over het algemeen. Deze vragen gaan we u nogmaals in laten vullen. U mag bij de vragen vertellen waarom u voor een bepaald antwoord kiest als u vindt dat het uitleg behoeft. Verder had u toen ook kaartjes geplakt op de nabijheidscirkels. Dat mag u zometeen weer doen. Ik zal dan kijken of er een verschil is tussen wat u toen voelde en wat u nu voelt. Misschien is er dankzij het lijstje wel iets veranderd!

Ook zullen we het feedback-boekje doornemen dat ik de vorige keer heb achtergelaten. Dus dat is een beetje in het kort wat ik wil doen vandaag. Maar laten we beginnen met een algemene vraag:

Hoe gaat het met de oudere

1. Hoe gaat het met u? Hoe gaat het met uw gezondheid? Hoe voelt u zich?
2. Hoe gaat het met uw familie?
3. En met het fotolijstje?

Laten we dan meteen met de vragenlijst beginnen.

Eenzaamheidsvragen

1. Ik ben blij met de vriendschappen die ik heb.
2. Ik heb mensen met wie ik leuke dingen kan doen.
3. Ik heb het gevoel dat ik bij een gemeenschap hoor.
4. In moeilijke tijden heb ik de steun die ik nodig heb van familie of vrienden.

5. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
6. Ik mis een echt goede vriend of vriendin.
7. Ik ervaar een leegte om mij heen.
8. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.
9. Ik mis gezelligheid om mij heen.
10. Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.
11. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen
12. Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
13. Ik mis mensen om mij heen.
14. Vaak voel ik me in de steek gelaten.
15. Wanneer ik daar behoefte aan heb, kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.

Evaluatie

1. Wat vond u ervan om het fotolijstje in huis te hebben/ om via het fotolijstje te communiceren met uw familie. Is het leven nou anders dan voorheen (ligt het aan het lijstje?)?
2. Hoe is het gegaan sinds u het lijstje heeft (en de daaropvolgende weken)?

Plaatjes

Zoals u weet doe ik onderzoek naar verbondenheid. Dit begrip is heel moeilijk te omschrijven. Daarom heb ik hier een aantal plaatjes.

3. Als u denkt aan uw gevoel van verbondenheid met uw familie, welk(e) plaatje(s) passen daar het beste bij?
4. Hoe heeft u de afgelopen weken met het lijstje in huis ervaren?
 - a. 's ochtends wakker foto: hoe voelt u zich/geen foto: hoe voelt u zich?
 - b. Als u lange tijd geen foto ontvangt, hoe voelt u zich dan? (Wachten op een foto?)
5. Hoe voelt u zich als u een foto ontvangt? Maakt het ook uit wat er op de foto staat? Wat doet u dan?

Gemoed, verwachtingen en uitkomsten

6. Heeft u zich de afgelopen tijd vaker verbonden gevoeld of juist vaker niet? (in de steek gelaten)?
7. Heeft u nu meer contact met uw familie dan voordat u het lijstje had?
8. Heeft u foto's gehad van dagelijkse zaken? Heeft u het gevoel dat u nu meer weet over het dagelijks leven van uw familieleden?
9. Zijn er belangrijke gebeurtenissen geweest in uw familie? Hoe bent u daarover op de hoogte gehouden/hoe hebben ze dat met u gedeeld?
10. Heeft u foto's ontvangen over andere familieleden? Bent u nu beter op de hoogte over wat er gaande is in de familie?
11. Wat waren uw verwachtingen toen u meedeed met het project? Van wie, soort foto's, hoe vaak, hoeveelheid foto's?

12. Is het anders gelopen dan verwacht? Waar zou dat aan kunnen liggen?
13. Zijn er nog dingen mis gegaan met het fotolijstje?
14. Hebben de opstartproblemen effect gehad op uw enthousiasme om mee te doen?
15. Hebben de opstartproblemen effect gehad op het enthousiasme van uw familieleden, denkt u?
16. Wat verwacht u de rest van het jaar?
17. Wat vindt uw familie er van?
 - a. Vinden ze het moeilijk/lastig? Kost het hen veel moeite om foto's te sturen?

Nabijheidscirkel

Feedbackboekje

Heeft u nog wat opgeschreven in het boekje dat ik had achtergelaten?

Zo niet: Wat zou u nog meer willen zeggen behalve "Leuk!" (fotolijstje erbij pakken)

• Mooi	• Nostalgie
• Lief	• Jammer
• Waardevol	• Vervelend
• Grappig	• Wat een pech!
• Interessant	• Yes!
• Gek	• Gefeliciteerd!
• Typisch	• Dank je wel!
• Aah...	• Geestig
• Herinnering	

Bedankt!

Wilt u het fotolijstje houden voor de rest van het jaar?

5 Enquête Familie

ABC-Q Selectie Familie:

1. Naam:
2. Leeftijd:
3. Naam oudere:
4. Wie bent u van de oudere?
5. Wat vindt u ervan dat u foto's kunt delen met de oudere?
Wat vond u van het project toen u er in eerste instantie van hoorde? Is uw mening veranderd nu u inderdaad foto's hebt gestuurd naar de oudere?
6. Wat denkt u dat de oudere ervan vindt om op deze manier contact te hebben?
7. Stuurt u meestal foto's via de familiewebsite of via de e-mail?
8. Vraag voor de beheerder: Hoe heeft u familieleden verteld over het project en hoe verliep het aanmelden?
Was er voldoende animo? Sturen ze regelmatig foto's?
9. Wat voor soort foto's heeft u vooral gestuurd?
 - a. Foto's van alledaagse gebeurtenissen
 - b. Foto's van speciale gebeurtenissen
 - c. Foto's van vroeger
10. Wat voor soort foto's denkt u dat de oudere het leukst vindt om te ontvangen?
 - a. Foto's van alledaagse gebeurtenissen
 - b. Foto's van speciale gebeurtenissen
 - c. Foto's van vroeger
 - d. Maakt niet uit
11. Heeft u vooral foto's gestuurd via de e-mail of vooral via de website?
 - a. Vooral via de e-mail
 - b. Vooral via de website
 - c. Altijd via de e-mail
 - d. Altijd via de website
 - e. Beiden (ongeveer even veel)
12. Stuurt u meestal foto's vanaf uw computer, tablet of mobiele telefoon?
 - a. Meestal vanaf de computer
 - b. Meestal vanaf mijn tablet
 - c. Meestal vanaf mijn mobiele telefoon
13. Hoe vaak dacht u eraan om foto's te sturen?
Was u er nauwelijks mee bezig of dacht u er op een aantal momenten gedurende de dag/week aan?
14. Heeft u foto's gedeeld die u ook op facebook hebt gedeeld/zou delen met andere familieleden/vrienden?
Zocht u foto's speciaal uit voor de oudere of maakte het niet zo veel uit wat u stuurde?

In hoeverre bent u het met de volgende stellingen eens? Beantwoorden op een schaal van 1-7:

Helemaal mee oneens	Mee oneens	Een beetje mee oneens	Niet mee oneens/niet mee eens	Een beetje mee eens	Mee eens	Helemaal mee eens

15. Ik voel me verplicht om foto's te sturen.
16. Nadat de oudere een foto heeft ontvangen denkt hij/zij nog langere tijd aan mij.
17. Ik vind het moeilijk om op deze manier af te leiden hoe het met de oudere gaat.
18. Ik vind dat andere manieren van communicatie (zoals bellen of langsgaan) te veel tijd in beslag nemen.
19. Door de foto's is de oudere beter op de hoogte van belangrijke gebeurtenissen in mijn leven.
20. De oudere voelt zich deel van een groep (familie) door het ontvangen van de foto's.
21. De oudere vind het moeilijk om met mij in contact te blijven via dit fotolijstje.
22. Ik doe mijn best om speciale foto's uit te kiezen om te sturen voor de oudere.
23. Als ik een foto stuur, verwacht ik een reactie.
24. Ik denk door de dag heen regelmatig aan het contactmoment met de oudere.
25. Dit medium helpt mij om in contact te blijven met de oudere.
26. De oudere is teleurgesteld als ik lange tijd geen foto's stuur.
27. Ik vind het moeilijk om ervaringen te delen met de oudere via dit fotolijstje.
28. Door het ontvangen van de foto's heeft de oudere een gevoel van eenheid in onze groep.
29. Door het ontvangen van mijn foto's kan de oudere zich met mij identificeren.
30. De oudere verwacht dat ik hem/haar regelmatig foto's stuur.
31. Ik doe mijn best om ervoor te zorgen dat de foto's die ik stuur leuk zijn voor de oudere om te zien.
32. Vanwege de foto's weet de oudere hoe het met mij gaat.
33. Ik steek haast geen energie in het sturen van de foto's.
34. Door de foto's voelt de oudere zich betrokken bij mijn leven.
35. Na het sturen van een foto/na het ontvangen van het bericht dat de oudere mijn foto leuk vindt denk ik nog langere tijd aan de oudere.
36. Ik vind het moeilijk om met de oudere in contact te blijven via dit fotolijstje.
37. Als ik een foto stuur vindt de oudere dat hij/zij moet reageren erop.
38. Belt de oudere u dan meestal op of gebruikt hij/zij meestal de "vind-ik-leuk"-knop?
 - a. Belt op
 - b. Gebruikt de "vind-ik-leuk"-knop
 - c. Geen van beiden
 - d. Anders
39. De foto's zorgen ervoor dat de oudere zich betrokken voelt bij wat er bij ons in de groep/familie gebeurt.
40. Ik vind het belangrijk dat de foto's waardevol voelen voor de oudere.
41. Ik zou wat meer energie kunnen steken in het sturen van foto's naar de oudere.
42. Heeft u verder nog opmerkingen?

6 Eenzaamheidsvragen

OPAh.08.a

	Ja! Geheel mee eens	Ja	Min of meer	Nee	Nee! Geheel mee oneens	Ernst 1 = matig 2 = ernstig 3 = zeer ernstig
1. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan	☐	☐	☐	☐	☐	
2. Ik mis een echt goede vriend of vriendin	☐	☐	☐	☐	☐	
3. Ik ervaar een leegte om mij heen	☐	☐	☐	☐	☐	
4. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen	☐	☐	☐	☐	☐	
5. Ik mis gezelligheid om mij heen	☐	☐	☐	☐	☐	
6. Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt	☐	☐	☐	☐	☐	
7. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen	☐	☐	☐	☐	☐	
8. Er zijn voldoende mensen met wie ik mij nauw verbonden voel	☐	☐	☐	☐	☐	
9. Ik mis mensen om me heen	☐	☐	☐	☐	☐	
10. Vaak voel ik me in de steek gelaten	☐	☐	☐	☐	☐	
11. Wanneer ik daar behoefte aan heb, kan ik altijd bij mijn vrienden terecht	☐	☐	☐	☐	☐	

7 ABC Questionnaire

Introductory Instructions

On the following pages you will be asked questions about your experiences regarding communication with your [target group, e.g., family members] using [medium, e.g., mobile phone].

There are no right or wrong answers; we are interested in your personal opinions and experiences. Do not think about questions for a long time, but try to rely on your first reaction.

Some questions ask you about the experiences of your [target group]. We are interested in your view on their feelings and experiences, so it is no problem if you are not sure about this. Just try to give the answer that you think is most suitable.

The Questionnaire

The ABC items are presented below in mixed order. Agreement with the statements presented should be scored on a Likert scale, e.g., from 1 (Strongly Disagree) to 7 (Strongly Agree).

1. I feel obliged to contact the other.
2. After a contact the other keeps thinking about me for a long time.
3. I find it difficult to infer from a contact how the other is doing.
4. I feel that the contacts with the other take a lot of time.
5. The contacts keep the other informed about important events in my life.
6. The other feels part of a group because of the contacts.
7. The other finds it difficult to stay in touch with me through this medium.
8. I try to make a contact feel special for the other.
9. If I contact the other, I expect him/her to respond.
10. The other experiences the contacts as an invasion of his/her privacy.
11. The other knows what I feel during a contact.
12. The other can easily avoid a contact if s/he wants to.
13. The contacts keep me informed about important events in the other's life.
14. I find it easy to keep to myself those things that I don't want to share.
15. I expect the other to contact me regularly.
16. The other hardly invests energy in the contacts.
17. During the day I regularly think back to a contact with the other.
18. The contacts make me feel involved in what is happening in our group.
19. The other finds it important that a contact feels valuable for me.
20. This medium helps me to keep contact with the other.
21. The other is disappointed if I don't contact him/her for a long time.
22. I find it difficult to share experiences with the other through this medium.
23. The contacts make the other feel a sense of unity in our group.
24. Through our contacts, the other learns more about me than I would like him/her to know.
25. The other puts effort into making a contact nice for me.
26. The contacts make me feel involved in the other's life.
27. The other could do some more effort to contact me.
28. Because of the contacts the other can identify with me.
29. If the other contacts me, I feel that I should respond.
30. Aside from our contacts, the other hardly thinks about me.
31. I feel part of a group because of the contacts.
32. The other expects me to contact him/her regularly.
33. I put effort into making a contact nice for the other.
34. Aside from our contacts, I hardly think about the other.
35. The other finds it easy to keep to him/herself those things that s/he doesn't want to share.

36. I know what the other feels during a contact.
37. Because of the contacts the other knows how I am doing.
38. I hardly invest energy in the contacts.
39. The contacts make the other feel involved in my life.
40. The other feels obliged to contact me.
41. I am disappointed if the other doesn't contact me for a long time.
42. The other tries to make a contact feel special for me.
43. The other finds it difficult to share experiences with me through this medium.
44. The contacts make me feel a sense of unity in our group.
45. After a contact I keep thinking about the other for a long time.
46. The other feels that the contacts with me take a lot of time.
47. I find it difficult to stay in touch with the other through this medium.
48. Through our contacts, I learn more about the other than s/he would like me to know.
49. Because of the contacts I can identify with the other.
50. If I contact the other, s/he feels that s/he should respond.
51. If the other contacts me, s/he expects me to respond.
52. The contacts make the other person feel involved in what is happening in our group.
53. I experience the contacts as an invasion of my privacy.
54. The other finds it difficult to infer from a contact how I am doing.
55. I find it important that a contact feels valuable for the other.
56. During the day the other regularly thinks back to a contact with me.
57. I could do some more effort to contact the other.
58. I can easily avoid a contact if I want to.
59. Because of the contacts I know how the other is doing.
60. This medium helps the other to keep contact with me.

Scoring Instructions

The ABC-Q (Affective Benefits and Costs in Communication – Questionnaire) consists of 10 scales, which can be grouped into two main dimensions: Benefits of Communication and Costs of Communication. Each scale includes six items, three of which address the respondent's own feelings, and three of which address the respondent's perception of the feelings of his/her communication partner(s).

Total scores for each scale can be calculated by adding the responses of the six items in that scale. Therefore, each scale has a maximum value of 42 and a minimum value of 6.

It is also possible to calculate subscales for the respondent's own feelings and the respondent's perception of the feelings of his/her communication partner(s), if this is meaningful in the context of the study.

Most scales contain both indicative and contra-indicative items. Therefore, the following items should be recoded: 3, 7, 12, 14, 16, 22, 27, 30, 34, 35, 38, 43, 47, 54, 57, 58.

Recoding means that the responses to an item should be 'mirrored,' which can be done by replacing response 1 with response 7, 2 with 6, 3 with 5, 5 with 3, 6 with 2, and 7 with 1.

Below, an overview is given of the dimensions, scales, and subscales of the ABC-Q.

Benefits of Communication

Personal Effort

- Respondent's own feelings: 8, 33, 55
- Perception of other's feelings: 19, 25, 42

Thinking about each other

- Respondent's own feelings: 17, 34, 45
- Perception of other's feelings: 2, 30, 56

Sharing Experiences

- Respondent's own feelings: 13, 22, 59
- Perception of other's feelings: 5, 37, 43

Staying in Touch

- Respondent's own feelings: 20, 26, 47
- Perception of other's feelings: 7, 39, 60

Recognition

- Respondent's own feelings: 3, 36, 49
- Perception of other's feelings: 11, 28, 54

Group Attraction

- Respondent's own feelings: 18, 31, 44
- Perception of other's feelings: 6, 23, 52

Cost of Communication

Obligations

- Respondent's own feelings: 1, 29, 58
- Perception of other's feelings: 12, 40, 50

Expectations

- Respondent's own feelings: 9, 15, 41
- Perception of other's feelings: 21, 32, 51

Invasion of Privacy

- Respondent's own feelings: 14, 24, 53
- Perception of other's feelings: 10, 35, 48

Process Effort

- Respondent's own feelings: 4, 38, 57
- Perception of other's feelings: 16, 27, 46

8 Plaatjes voor Verbondenheid

28-4-2014

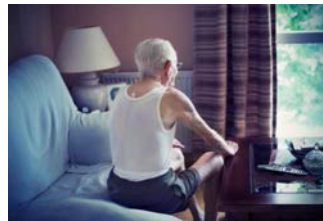
<http://www.radio2.be/sites/default/files/images/kleinkinderen.jpg>

<http://www.gettyimages.nl/detail/foto/man-waiting-for-rowing-in-the-distance-stockfotos/159402918>

http://www.gezondheidsnet.nl/sites/gezondheidsnet/files/styles/gn_492x304/public/afbeeldingen/Mensen/Oude_handen/Oude_handen_507x338.jpg?itok=6kTxUaG

<http://www.gettyimages.nl/detail/foto/old-man-sitting-on-a-sofa-looking-out-window-stockfotos/169710980>

<http://www.gettyimages.nl/detail/foto/crowd-of-young-adults-taking-photos-of-man-with-mobile-stockfotos/200149274-001>

<http://www.gettyimages.nl/detail/foto/elderly-man-using-computer-with-grandson-royalty-free-beeld/467305437>

9 Consent Form

Toestemmingsformulier

DOEL VAN HET ONDERZOEK

Wij zullen onderzoeken of het gebruik van een digitaal fotolijstje de verbondenheid tussen ouderen en hun (klein)kinderen vergroot.

TOESTEMMING

1. Ik heb het doel van het onderzoek begrepen, heb de kans gehad om vragen te stellen en heb duidelijke antwoorden gehad op mijn vragen.
2. Ik begrijp dat mijn deelname volledig vrijwillig is en dat ik elk moment kan aangeven dat ik met het onderzoek wil stoppen, zonder een reden aan te geven.
3. Ik ga ermee akkoord dat er video opnames gemaakt worden tijdens de interviews – mits deze uitsluitend gebruikt worden ter ondersteuning van het onderzoek.
4. Ik begrijp dat alle informatie die ik tijdens het onderzoek bijdraag, vertrouwelijk behandeld zal worden en niet voor doeleinden buiten dit onderzoek zal worden gebruikt.
5. Ik neem deel aan het bovengenoemd onderzoek.

Naam

Datum

Handtekening